

Елена Тошева-Рашенова

Шитарствата на една волна душа
Дончо Щипянчето

Куриерът на Гоце и Даме

*Посвещава се на 90-годишнината
от рождението на Владка Павлова
(по баща Панчо Тошева)*

Корица: *Георги Тасев*

Редактор: *Васил Младенов*

© Елена Тошева-Рашенова – автор, 2015

© Издателство „Фабер“, 2015

ISBN: 978-619-00-0355-7

„ПРАОТЕЦ НА ТВЪРДОСТТА“

*Го кладоа калеш Дончо
Во темни зандани.
Го мачия калеш Дончо,
нищо не предаде ...*

Това е песента за баща ми, известен с името Дончо Щипянчето. Тя се пее на събори и вечеринки, по сватби и народни тържества. Пее се и днес. В нея се разказва, че Дончо бил заловен от турски колджии при влизането му в Битоля, когато пренасял бомби в товари с ориз и въпреки страшните мъчения, на които е бил подложен, нищо не издал.

Кога е бил арестуван и изтезаван баща ми и защо народът му е посветил такава чудно хубава и мелодична песен – за това разказват увлекателно и живо спомените на нашето семейство, първият извор на които е самият ни баща.

Доне Тошев е роден в с. Ерджелия, Щипско. Поради убийства и грабежи, вършени от властта и разни банди, баща му бил принуден да се изсели със семейството си в Щип, където станал кираджия. Малкият Доне се учил в основното и класно училище, в което преди години учителствали видни възрожденци, като Йосиф Ковачев, Георги Милетич. Оженва се за Екатерина, скромна, добра и умна домакиня, която внася радост в къщата. Но радостта не траела за дълго. Един ден разбойници пресрещат Тоше, бащата на Доне, когато се прибирал от пазар, и го убиват и ограбват. Сега грижата за прехрана-

та на семейството ляга само на Доне. Като шивач той не можел да изкара достатъчно и затова се заел със занаята на баща си – става кираджия и с конете започва да кръстосва градове и села.

По това време Гоце Делчев и Дамян Груев учителстват в Щип и с. Ново село. Гоце търси куриери, с помощта на които да устонови канали за пренасяне на оръжие и литература. По препоръка на учителя прилепчанин Тодор Станков, Гоце привлича Доне Тошев за куриер. Доне с готовност и радост приема поканата. Страданията на брата на жена му, учителя Григор, арестуван в с. Виница, съден и изпратен на заточение в Диарбекир и там оставил кости, съсеченият на дръвник в с. Ерджелия близък роднина, за да бъде ограбен, убийството на баща му никога не го оставят спокоен. Отдавна той търси начин да се бори и този начин му разкрива не друг, а самият Гоце Делчев. Като кираджия Доне започва да пренася пушки под самарите на конете, а револвери, патрони и ками в чувалите с ориз. Една зимна нощ заедно с Гоце Делчев Доне пренася в Щип кримкови пушки и патрони. Станало нужда да преминат и газят на няколко места реката Брегалница. Гоце и Доне пристигнали в Щип вкочанявали и едва бил спасен животът им.

Освен пушки, ками, револвери и патрони Гоце изпратил по няколко празни бомби в Скопие, Велес, Куманово и Кочани. Бомбите после трябвало да се напълват с динамит. Такива бомби поискали да им се изпратят и хората от битолския революционен комитет, за да видят как изглеждат и, както разказва Гьорче Петров в спомените си, „да им се порадват“. Една вечер, на 3 април 1896 г., Тодор Станков занесъл в къщата на Доне десет празни бомби, които наместили в чувалите с ориз, дал

му плик с писмо до брат си в Прилеп и още едно шифровано писмо за комитета в Битоля. При влизането в Битоля колджиите започнали да мушкат с дълги тънки шишове чувалите с ориз, за да проверят дали вътре няма контрабанден тютюн. Шишовете ударили на твърди предмети. Когато учудените колджии потърсили стопанина на този товар, баща ми скъсал шифрованото писмо на Гоце, адресирано до „Аврам“, една част нагълтал набързо, а друга хвърлил на земята. Заловен от колджиите, той бил заставен да извади „железните гърнета“, правейки се на изненадан – кой ли ги е турил в чувалите? Нищо не му помогнало. С жестоки удари бил подкаран за полицейския участък.

Започват инквизициите – забиват клечки под ноктите му, горят го с нажежено желязо, слагат му горещи яйца в слабините и под мишниците, бият го до загубване на съзнание. На всички въпроси той отговарял „нищо не знам“. В затвора го хвърлят в „долап“ – влажна, тъмна дупка, където той не може нито да легне, нито да седне

Вестта, че е заловен куриерът на Организацията с бомби в товари с ориз се разнася навсякъде. Тревога и уплахата обзема всички – проговори ли Доне, ще изловят и изтребят всички първи хора. В Щип е повикан за разпит и Гоце Делчев. Като пише за този разпит, поетът Яворов разказва как Гоце със своята находчивост и със своето хладнокръвие заблуждава каймаканина. На въпроса на каймаканина, какво знае за „дина-мита“, Гоце отговаря: „Дина-Дина, ефендим, коя Дина казахте? С никоя Дина не съм имал работа.“

Твърдостта на баща ми, показана при страшните изтезания, направила изключително впечатление не само сред българите, но и сред турците. В своите спо-

мени Гьорче Петров казва: „Доне си създаде име в организацията като праотец на твърдостта при най-големи страдания“. Баща ми слага начало на традицията да не се издава нищо. Заловените организационни хора се надпреварват кой повече мъки да изтрае. В очите на населението те стават герои наравно с тези, които в сражение с аскера се бият юнашки и загиват в бой.

Баща ми бил осъден на 101 години затвор. По-късно присъдата била намалена на 15 години, но след година и половина, при една амнистия, той бил освободен по погрешка. За да избегне повторното арестуване, баща ми се прехвърлил нелегално в България и се настанил в Кюстендил. Тук пристигнала и майка ми.

В Кюстендил баща ми продължава да бъде в услуга на ВМОРО. Семейството си издържа с продажба на плодове. Въпреки скромните си доходи той полага всички усилия да праща на училище децата си – три дъщери и двама синове. Дъщерите стават учителки, а единият от синовете – адвокат.

Скромнен и мълчалив, баща ми не обичаше да приказва за своята дейност и за страданията си. Сред гражданите се ползваше с общо уважение.

Помина се на 15 април 1931 г. На един от венците стоеше надпис: „На Муций Сцевола!“ – това е онзи римски младеж Муций, който, за да покаже своето презрение към изтезанията и смъртта, с които го заплашвали етруските, сложил дясната си ръка на огъня на жертвеника.

Елена Тошева-Рашенова

**Гоце Делчев, Даме Груев, Пере Тошев,
Йордан Гавазов, Христо Чемков,
Ефрем Чучков, Питу Гули**

Имената и образите им са се запечатели в паметта ми от най-ранна възраст...

Когато сутрин се събуждах, погледът ми се отправяше към техните портрети върху насрещната стена. Когато пишех с калема първите букви и издигах глава за малко, от двете страни на стенния календар виждах снимки на четници в живописни дрехи, препасани с патрондаши и с пушки в ръце. Портретите с най-различна големина бяха в рамки, направени от кръстосани черни лакирани пръчици. Напролет, когато почиствахме къщата основно, сваляхме ги от стените, миехме грижливо стъклата и рамките и след като майка ми белосваше стените и очертанията на рамките върху тях изчезваха, отново поставяхме всеки портрет на мястото му.

Нашите портрети знаехме наизуст, а имената повтаряхме в един и същи ред като песен. Но в къщата на баба Дона те бяха толкова много, че се затруднявахме да ги запомняме.

Когато питах майка си къде сме живеели по-рано, тя отговаряше:

– При Обоза, в Донината къща.

По средата между Обоза и Алай баня е къщата на баба Дона Ковачева. Тя и сега стои там, но Обозът – стара джамия, превърната във военен склад, отдавна е изчезнал. Няма я и баба Дона, сърдечна приятелка на мама,

закрилница на четници, борци за свободата на Македония. В тая къща е бил приютен баща ми Доне Стоянов, когато – принуден да остави дом и близки в Щип – преминал нелегално в свободна България, в най-близкия граничен град Кюстендил. Там баба Дона посрещнала и майка ми, когато минала границата няколко месеца покъсно.

Баща ми не беше словохотлив. За живота си на младини и за делото, на което се посветил, не говореше никога. Което зная, то е от негови съратници, от баба ми, а най-много е разказвала майка ми, минала заедно с него по трудните пътеки на живота. До дълбоки старини – деветдесет и пет години, тя си спомняше ясно всичко преживяно и чуто. Говореше тихо, с печал, изживявайки отново цялата мъка от ранно детство до старини. Не си спомням да ми е разказвала за нещо весело, безгрижно. Само скръб, нерадост. Ние, децата не се решавахме често да я разпитваме, за да не се измъчва, спомняйки си за миналото, за останалите в Македония нейни близки. От време навреме по някой пристигнал пътник получавахме от нейните сестри писмо, вързопче с леблебия и цветни шекерчета или пъстра кърпа за глава. Един път се получиха роганлии папуци (лачени чехли). Мама разпитваше госта, вълнуваше се и на очите ѝ се показваха сълзи. А когато гостът си отидеше, ние пробвахме чехлите, кърпите и разпитвахме кой ги е пратил, какво ни е на нас – чичо, вуйчо, братовчедка и все не можехме да ги запомним. Гледайки армаганите, мама се пренасяше в родния си Щип, в къщата, дето е израсла.

– Бяхме бедни, бедни ...

– А защо сте били бедни? Нали дядо Апостол е бил свещеник в града? – питахме ние.

– Баща си едва помня. Почина рано и ние, три сестри и един брат, останахме сираци. Майка ми работеше чуждо, но пет гърла – за кого по-рано!

Налегнала ги немотия. За да се прехранват, майката тъкала платна на други, а момичетата ходили по чужди ниви да жънат, да берат афион. Но въпреки всичко, децата изпълнили завета на своя буден баща, протойерей Апостол Поликарев¹ – да се изучат в българско училище. И всички деца учили.

Григор станал учител във Винаца и жените останали сами, беззащитни. През турската махала не смеели да минават – турчета ги замервали с камъни. Недалеч от тях, сред крайбрежните пясъци на Отиня се намирала прочутата Дамяница – голяма чешма, дете извираща гореща вода, а от чучурите бликала ледена вода. Там жените ходили да перат и да наливат вода за пиене. Но нерядко около чешмата се събирали орляк турчета, чупели с камъни стомните и не давали на жените да се приближат.

А Григор, силно привързан към майка и сестри, все не бил спокоен за тях. Вместо да ги мисли отдалеч, той решил да ги вземе при себе си в Кочани, дете бил преместен. Скромна е била тогавашната учителска заплата, и все пак грижовният син поел издръжката на своето семейство, жена и три деца, а още и на майка си и три сестри. Оскъдно живеели, но поне били спокойни, че са заедно. Това обаче не траело много. Григор бил буден, ученлюбив, с независим характер. Гледал си работата добре, но не обичал да раболепничи пред чорбаджийте. С това си навлякъл тяхната омраза и те го наклеветили пред властта, че крие оръжие и революционна литература.

¹ Апостол Поликарев (поп Паликария) – учител и свещеник, делегат на Учредителния събор на Българската Екзархия.

тура. Един ден в къщата нахлули заптиета и направили обиск. Григор ги посрещнал с възмущение:

– Аз съм български учител и нямате право да претърсват моите книжа!

Честният народен просветител се държал гордо. Властите не намерили никакви изобличителни материали, но в лицето на този смелчак виждали опасен непокорник, който ще посее между учениците семето на бунта. И Григор бил арестуван.

Оръжието било скрито другаде и турците го намерили в къщата на един богат българин, на име Павел. Заловени били и други участници в освободителната борба. Всички били закарани на съд в Прищина. Присъдата била строга. Григор заедно с други бил осъден на заточение в Диарбекир. С него трябвало да заминат жена му и децата му. Като гръм паднало това нещастие върху семейството. Какво можели да сторят? Укрили само най-малкото дете Агафия и го пратили при роднините в Щип.

Преди да замине, Григор наредил за майка си и сестрите да закупят брашно, ориз, захар, зехтин и др., за да имат храна за по-дълго време. Семейството – майката Агния и трите сестри – Катерина, Савка и Мария осиротели втори път. Покрусени, събрали покъщнината, на товарили всичко в една каруца и се отправили обратно за Щип.

В притихналото поле глухо се носел тропотът на конете и каруцата. На мръкване едно необикновено небесно явление смутило унесените в полусън скръбни жени. По целия небосклон звезди се мятали с неимоверна бързина. Милиони светлинни тела сякаш се удряли едно в друго и се разбивали в пламтящи искри. Това бил познатият за астрономите звезден дъжд през ноември

1885 г. За народа това било знамение за братоубийствената Сръбско-българска война, а за семейството още и прокоба за загуба на скъпи тям същества.

Печална, тъжна била къщата в Щип. Живеели самотно майката и трите момичета, далеч в тежки мъки прекарвали изгнанниците. Дълги години ни човек, ни вест идвало. От всички краища на България и Македония доживявали там дните си хиляди заточеници. Малцина били щастливците, които се връщали оттам. Още по-рядко можел някой да избяга. Но ето че един щипянин Стойчо успява да премине всички пречки и избягал. Донесъл все печални вести: кой загинал, кой още имало да страда. От него разбрали, че децата на Григор не можали да понесат убийствения климат и тежките условия и починали.

Отново се изменили години. Един неделен ден в къщата влязъл непознат човек на средна възраст с лице набръчкано като на старец, облечен в много извехтели дрехи. За ръце водел две деца на около 6 – 8 години. На въпросителния поглед, отправен към него, той започнал:

– Не ме познавате. Костадин ми викат. От далечен път идвам, бабо – от Диарбекир.

– Добре дошъл, синко... – още недоизрекла и почнала да плаче старата. Тя тутакси разбрала всичко.

– Няма защо да плачете. И ние няма да останем на този свят. А ето какво ви остави вашият Григор.

Той обгърнал с ръце двете деца, а те мълчаливо гледали и се дърпали назад. Костадин седнал и започнал да разказва за хората, за несретния им живот там далеч от близки и родна земя, а децата все мълчали. Колкото и да им приказвали, те гледали враждебно и си мърморели нещо неразбираемо.

– Не са чули блага дума. Все сред турци са живеели и нашенски език не разбират. Но ще ги обикнете – Ваша кръв са.

Разговорил се гостът с домакините и станал да си върви. На тръгване дълго успокоявал децата, като им говорел на турски и ги оставил на роднините. Родени в чужда страна, деца на осъдени, живели също с такива несретници като тях, те не знаели какво е свобода. Срещали свирепите погледи на строгите девриета (патрули), яли бой за детски прояви с вина и без вина, слушали обидното „гяур“, в тях се натрупало недоверие към всеки, който се приближавал към тях. А когато загубили родителите си, единствените същества, които ги бранели от злини, те още повече се затворили и озлобили. Пригледвали ги ту този, ту онзи, докато се явил случай да ги пратят при роднините им. И ето, че сега, попадайки в нова непозната за тях среда, те не можели да повярват, че тук ще намерят близки, добри хора, които да ги обикнат и отгледат.

Ана и Христо не говорили с никого, дори помежду си говорили само, ако са сами. И все пак баба им веднъж дочула Ана да казва: „Христо, не искам да живея повече при тия гяури. Хайде да отидем на Отиня да се удавим“. Милвала ги баба им, сърдечно се отнасяли към тях другите роднини, както и по-голямата им сестра Агафия. Полека-лека децата почнали да свикват и да се привързват към близките. И трите деца били отгледани от роднини.

Ана и Христо, дошлите от Диарбекир, и още дузина други братовчеди и братовчедки знаехме само по име. А как искахме да дойдат при нас, да идем ние там, но... те бяха в турско, а после останаха в сръбско. От големия род при нас в България бяха само сестрата и братът на баща ни и втората му майка баба Йордана, която живе-

еше в друга къща, при чичо ми. Липсваше ни роднинска среда, живеехме доста затворено.

Зиме след вечеря, събрани около печката, всеки си имаше занимание. Баща ми и братята ми четат. Майка ми преде, а ние, сестрите чешем вълна. Дошла е на спане у нас и да помага на вълната баба Йордана. Ние се радвахме много, когато баба идваше у нас. Беше някак позадушевно, по-весело. Тя умееше да разказва за Крали Марко, за Дете голомеше, за Църна арапина, за змейове, за ламята. Заслушани в приказките, пръстите ни бързо шаваха и вълната неусетно се свършваше.

– Мамо, как се казвала баба, татевата майка – питахме ние.

– Майка му се казвала Мита, но починала рано и баща му Стоян се оженил за баба ви Йордана – отговаряше мама и поглеждаше към баба Йордана.

– Ами в Ерджелия ходила ли си?

– За Ерджелия мене питайте да ви разкажа – подхващаше баба Йордана. Ние това и чакаме. Баба чуква капачето на кутийката, смръква два пъти емфие и започва:

– Това се случи в бащината ми къща, когато бях момиче на 15-16 години. Тъкмо се бяхме върнали от къра. Уморени, напращени, с ръце, полепнали от афиона. Разпалихме огън да стоплим вода за миене, да приготвим вечеря. Чухме, че кучетата изляяха на човек и в двора се втурна съседът ни Лазо, запъхтян, изплашен: „Крийте се, турци идват!“ Разтичахме се и докато потулим това-онова по пътя се зададоха башибозуци. Предвождаше ги на кон главатарят им, сякаш Църна арапина. Но къде е Марко Кралевити да ни пази?

Баба замълчава. Тя е много стара. Отвреме-навреме долната ѝ челюст леко потреперва. Погледът ѝ е ус-

третен високо над главите ни. Тя сега е там, в бащината си къща, вижда приближаването на ордата. Изплашена е, но знае какво да прави. Не ѝ е за първи път. Тя се пхва бързо в малкия „водник“ (килер), дето държат дрехи, храна и друго. Оттам тя не вижда нищо, но чува и разбира какво става. Турците нахълтват в двора, разполагат се в къщата. Между техния говор се чуват само гласовете на старите домакини – снахите също са се скрили в плевнята зад кошарите. Тичат старите, готвят, месят хляб, точат баници, поднасят и гледат смирено отстранни. До късно гуляят натрапниците и накрая се излягат на меко върху постлани вълнени черги.

– Подадох ми скритом малко храна, но яде ли ми се в такава време!

Йордана дремала цяла нощ в един тъгъл на килера. На сутринта пак тупурдия за нова гощавка. Стават неканените гости. Главатарят им се заглежда в домакинята:

– Стара си вече ти, жено, ами къде са невестите, момите да шетат?

– Няма ги, аго, на работа са в друго село.

– Лъжеш, гяурко!

– Не лъжа, аго. Немотия е, трябва да си изкарат хляба.

– Знам ви аз немотията, с пари сте пълни – обръща се главатарят към един от мъжете. – Ами дай с добро, доде не съм станал.

– Нямам, аго.

– Друго нямаш, ама жълтици имаш!

И с пищов в ръце се насочил срещу чичото на Йордана.

Изплашил се той и тръгнал уж да търси жълтици из къщи. Лутал се, гледал как да се скрие. Излязъл на двора, а турците все го следят. Под сайванта имало

натрупан царевичак и стари дънери. Помислил, че там няма да го намерят. Но турците го видели, измъкнали го и там, на дръвника го съсекли. Занемели от ужас мъжете, писнали жените, а убийците заминали необезпокоявани от никого.

– Излязох от водника премаляла от страх – продължава баба.

– Надойдоха роднини, съседи, плачат за чичо, а всеки плаче и за своята мъка.

Баба отново замълчава. Вглежда се в нашите натъжени лица и променя тона:

– Дайте сега ябълки и орехи да хапнем, па ще ви разкажа за юначното петле.

Ние знаем приказката, но пак с интерес слушаме. Пред нас се разкрива друга картина. Петлето рови на бунището и тичешком занася на своята баба намерената парица. Бабата я скътва, но минават царски хора да събират данък. Те са безмилостни – вземат и от бабата, вземат единствената ѝ парица. Но петлето не се примирява. То минава през огън и вода, спира под прозорците на царя, кукурига и не му дава да спи:

– Царю, дай ми парицата, или ще ти пукна главичката!

Петлето надхитрило царя, бабата вече е забогатяла и ние можем да си лягаме спокойни. Но дълго лежим в тъмнината с отворени очи, пред нас е турчинът с вдигнат ятаган, и затворената в килера девойка тръпнеща от страх да не я открият турците.

Ние често ходехме у чичови, играехме с децата, а баба много ни се радваше. Водеше ни в зеленчуковата градина и ни даваше слънчогледово семе, марули, земни ябълки, круши. Тя сама обработваше градината и по цял ден беше там. Ето тя е привършила плевенето и почива

на сянка под навеса. Капки пот се стичат по набръчканото ѝ лице, отвреме-навреме посяга към шареното бардуце и жадно пие.

– А каква жега ставаше в Овче поле!

Студената вода я ободрява и тя се връща мислено в младите си години, когато се задомила за рано овдовелия Тоше и влязла в тяхната имотна къща. Няма нужда много да я молим. Тя с охота разказва за миналото:

– Ерджелийските – така ни викаха и ни знаеха като най-голяма и най-сговорна задруга в селото. – Свекърми, дядо Илия беше старейшината. Заедно живеехме всички: синове, снахи, дъщери, внуци, там живееше и Михал, братът на дядо Илия, също с голяма челяд. Дядо Илия беше умен и всички го слушаха. Сутрин като стане, всекиго ще нареди на работа: кой да оре, кой да сее, кой да иде с овцете. На обед първо той ще седне на софрата, после мъжете и най-последно жените. Поред една от нас не сяда, а слага и дига трапезата. Всички се хранят спокойно, чинно. Децата се хранят на отделна софра и до големите достига само детска гълчава. Дядо Илия много обичаше малкия си син Стоян и галено му викаше Тоше. Татко ви Доне го заварих 5 – 6-годишно момче, кротко, разбрано. Гледах го като мое дете, а и той ме обикна и сега ме гледа като родна майка. После ни се родиха още две деца. Те много го обичаха и му викаха бате. И мъже, и жени работехме от тъмно до тъмно, та хамбарите ни бяха пълни с цървенка (едра пшеница). Добитък имаме всякакъв, но най-много овце. Защо му викат Овче поле – рай за овцете! От тях имаме мляко, масло, сирене и вълна – колкото щеш. Постелки, завивки, дрехи – все от вълна. На децата най-шарените, най-меките „ямболии“ (пъстри тъкани одеяла). На вълна спяха и кучетата – големи домашни и овчарски кучета. Те ни пазеха от зверо-

ве и лоши хора, но не можеха да ни опазят от зулумите на турските орди.

И тя пак разказва как не смеели да замръкват на полето, как не смеели да запоят, да се засмеят. Каквото изработвали, турците им го ограбвали, трудът им отивал на вятъра.

Имотната задруга почнала да запада. Събрали се един ден мъжете от задругата. Трябвало да премислят всичко. Вярно, на село изкарват храна за всички, остава и за продан, но тия шайки, които кръстосват навред, убиват и грабят!... за тях няма закони. Управниците не само не им търсят сметка за безчинствата, но дори ги насъскват само и само да потискат раята. В града няма обири, да опитат – белки там е по-добре? И решили: „По братски сме живели, по братски ще се делим, па кой как иска, така да прави“...

Едни останали в село и поели имотите, а Мите и Тоше решили да се изселят в града. Да продадат имота, лесно, но прехраната? Късно е да учат занаят, а търговията на дребно била слаба. Имотни хора малко, само пазарен ден можело да се продаде по нещо – халва, ориз, риба, и то само за някой грош. По-оживена била търговията между градовете и стоката се пренасяла с коне. Двамата преселници решили въпроса за прехраната – Мите отворил сергия, правел и продавал халва, а Тоше с докараните от село коне станал кираджия. Както в задругата, така и тук, в града, двамата братя не се делили. Заедно купили стара турска къща в махалата Тузлия и се настанили – в едната соба семейството на Мите, а в другата семейството на Тоше.

Тук, в града малкият Дончо можел да се учи в българското училище. Много години преди това в Щип килийното училище било заменено с ново светско учили-

ще, в което се преподавали научни знания. Учителите били съзнателни българи, верни последователи на известните щипски учители – Йосиф Ковачев, поп Анастас, брат на Йосиф Ковачев, Георги Милетич, баща на проф. Л. Милетич и други. Учението по онова време е било в подкрепа на тогавашните борби за свобода. Хайдушките чети по Стара планина правели много силно впечатление на поробените в Македония и на много места там също се образували чети, които се сражавали с турския аскер, нападали бейски чифлици, чиито господари грабели и убивали мирни селяни. В села и градове се образували местни комитети. Започнал буен революционен кипеж...

Слушайки разказите на баба, пред мене изпъкваше къщата с високата скала в двора, градът с къщите по стръмнините, училището... Виждах баща си като малко момче тогава, което бързо подтичва по улиците с преметната през рамо торбичка...

В нея е плочата и калемът. Звънецът бие. Заедно с други деца, то за първи път пристъпва училищния праг. Около му са насядали и други като него в шаечни дрехи и с цървулки. Момчето жадно слуша, не всичко разбира, но ще се изучи – нали за това е дошло? Постепенно плахият Дончо става по-смел, по-уверен в себе си. Вече всичко лесно разбира. Особено внимателно слуша, когато учителят говори за тиранията, за грабежи и убийства, каквито то е виждало на село не веднъж. Вече знае, че и на други места българи страдат и се борят да няма потисници, да живеят на свобода. Легенди се носят за подвизите на Ботев и Левски. Учителите с възторг говорят за Априлското въстание. Десет годишното момче се прехласва, смелото му въображение го води в Балкана сред хайдутите, то иска да стане безстрашно като тях, да

брани беззащитните. В училище се пеят революционни песни. Заедно с децата, и възрастните пеят: „Вятър ечи, Балкан стене“...

1877 година. От север потеглят руските войски. Кое ли българско сърце не ги е очаквало с трепет! Тиранията все още продължава, борбата е по-люта, но дългоочакваната свобода приближава. Народът възторжено следи минаването на Дунав, боевете при Шипка, падането на Плевен, освобождението на София и цяла Тракия. Ето руските герои завземат Кюстендил, те са вече близо, свободата ще изгрее! Завземат и Горна Джумая, но... свиват на изток. И все пак никой не допуска, че Македония ще остане пак в робство. Надеждата не угасва, народът знае: свободата не иде на готово. Нужна е борба, тя ги сплотява.

Доне продължава да се учи – вече в класното училище, основана от Йосиф Ковачев. Там учи една година и френски език. Но се налага да прекъсне, защото трябва да изучи занаят, да изкарва хляба. Започнал да учи за обуцар, но да седи по цял ден в дюкянче и да чука клечки в прогнилите кондури, това не му било присърце. По-добре да шие кожуси, да облича хората. Като поизучил кюркчилъка, тръгнал по селата. Дето работел, хората го хранили, а припечеленото давал в къщи. Когато се връщал в града, не можел да стои настрана, а ходел при своите другари, срещал се с учителите. Доне станал момък, скромен, сериозен, буден...

За онова време баба Йордана често си спомняше:

– Какво кожухче ми беше ушил татко ви Доне, когато беше кюркчия! Чохено, по края с кожички. ... Грижеше се той за мене, ама и аз не го оставях. Дойде си вечер дядо ви Тоше, уморен от път, поля му да се измие и сложи софрата. Като се навечеря ще седне да си почине,

а аз ще подхвана: „Добре, че си дойде да нагледаш децата, па и да не сме сами. Като те няма, Доне е домакин и добър домакин, ами време е да го задомиме.“

– Това си е негова работа. Той да си хареса невеста, а ти навреме подсещаш. Намислил съм до нашата стая да направя една за него и за булката.

Направихме стаята. Една вечер гледам Доне се усмихва под мустак: „Е, майко, ще имаш и ти скоро отмяна“.

„Хаирлия да е, синко, това чакаме и ние с баща ти“.

Сватбите у нас правят до Заговезни, за това доведохме невестата още през зимата. Живеехме в града, ама къщата ни беше като селска и наредбата селска. А като дойде Катерина, нареди стаята по градски – с перници (възглавници) на миндера, с кенарлии чаршафи, с пердетата на прозорците. Всички ни дари със свилени кошули, чорапи, кърпи. Завивките изнасяше на двора на слънце, мие, пере, къщата светна от чистота.

Катерина, скромна, умна, се отнасяла с голямо уважение към старите. Идвали им роднини на гости и носели подаръци на младите. Една вечер дошли съседът им Арсо и жена му. Било няколко дни преди Заговезни. Поднесли на гостите бяла халва с орехи, каквато се яде през тия дни и главно на Заговезни. От съседната стая дошъл със семейството си и деверът Мите – халваджията. Арсо бил весел човек, шегаджия. Подкачайки Мите, запял песента за щипския халваджия Томчо:

*„Мери, Томче, сто драм халва,
сто драм халва, Томче, шекерлия.
Занеси я на Софчето
на Софчето, Томче, комшиийското.
Ако те пита от кого е,
Ти да ѝ кажеш, Томче, от менека!“*

– Какво си се развеселил бре Арсо, – подзела свекървата, – не е на харно...

– Булка имате, Йордано. И на мене ми е драго. Сега да си попея, а утре не се знае какво ни чака.

А на другата вечер дошъл Арсо жълт-зелен и донесъл тревожната вест, че турците готвят клане.

– Ти право думаше, Йордано, много веселба не е на харно, ама дано имаме късмет.

Незнайно по какъв повод, няколко кръволоци-турци замислили пъклено дело. Събрали се в дома на един богат турчин и почнали да шушукат. Ханъматата на домакиня се навъртала около гостите, вслушала се в разговора и разбрала, че се готви заговор: точно срещу празника Прошка (Заговезни) да изколят всички християни. Кадъната била умна и смела жена, веднага се намесила в разговора и почнала да убеждава заговорниците: „Ще изколите гяурите, добре, но без тях какво ще правите? Толкова земя, кой ще я работи? Вие ли ще орете, вие ли ще се печете на слънцето по жътва?“ И за чудо заговорът се осуетил. На сутринта в града се разчуло за предотвратеното клане, за избягнатата смъртна опасност. Плахо се прощавали християните, черпели се с баклава и се благославяли. Наистина имали късмет.

Така старият прекрасен български обичай младите да искат прошка от по-възрастните, пък и старите да си признаят направени грешки този път бил свързан с едно щастливо избавление.

Наближавали Великденските празници. Както и друг път, българите спазвали християнските традиции. Цели седмици постели сиромасите, в девет възли връзвали по някой грош, за да могат на Цветница да се оближат с риба, а на Великден – с месо. Затова и кираджиите не жалели труда си, от далечни краища пренасяли тър-

сените стоки. Откъм Битоля и Гевгели носели зехтин и маслини, смокини, а от Дойран и Охрид – прясна риба.

Още от вечерта срещу Лазаровден Тоше и още двама другари потеглили за Куманово, за да стигнат там рано сутринта на пазара. В края на града ги пресрещнали двама арнаути на коне. Единият носел пушка през рамо, а другият имал в пояса си затъкнат револвер.

– Какво карате? – се провикнал този с пушката.

– Зехтин и маслини – отговорил един от кираджиите.

– Ами в кошовете?

– Риба – отговорил Тоше.

– А-а, риба и маслини, това ми трябва. Карай с мене, гяур!

– Рибата е продадена, аго, капаро съм взел – възразил Тоше.

– Взел, дал, не искам да знам. Тая стока е таман за мене.

Арнаутинтът посегнал да хване поводата на коня.

– Не може, аго, мющерията ме чака. Пари съм взел, пишман не ставам – казал Тоше и подкарал бързо коня.

– Ще станете пишман, гяури проклети, ама ще е късно! – извикал разярен арнаутинтът и ги оставил да заминат.

Разтревожени, тримата кираджии побързали за пазара. Разпродали стоката, накупили друга и тръгнали обратно за Щип. Бързали след дългото пътуване да се приберат в къщи и да прекарат празника Цветница сред близките си. По пътя ги настигали и други пазарджии, които се връщали по своите села. Пътят им минавал донякъде покрай река Пчиня, по чиито брегове росли върби, тополи и други дървета и храсти. Наближавали познатия брод, при който се преминавала реката. Изведнъж от гъсталака изгърмели пушки, конете скочи-

ли подплашени и двама от ездачите паднали покосени. Тоше и един от другарите му били убити, а другият успял да се спаси и да занесе скръбната вест на домашните.

В тоя съботен ден Йордана, децата и младото семейството Доне и Катерина чакали да се върне стария домакин и да донесе, както друг път риба, халва, фурми, маслини. Мръквало се вече, а той не идвал. Почнали да се тревожат. И ето вместо Тоше пред къщата се спрели други кираджии и извикали Доне навън:

– С лош хабер идваме, Доне. Татко ти е убит без вина, без причина. Гледай да не се уплашат жените, невестата.

Доне, па и никой в къщи не е очаквал това нещастие. Та нали дойдоха в града за по-голяма сигурност, за по-спокоен живот. И какво са направили? Живеят и работят по закон, а съдбата им е в ръцете на разбойници и няма кой да ги брани...

Трябвало да се приберат убитите. Спасилият се кираджия, Доне и чичо му Мите тръгнали към злокобното място при Пчиня. Намерили жертвите захвърлени край пътя. Ясно било, че са ограбени. Задигната била и купената от Куманово стока. Народът казва „арнаутска беса“. Арнаутите – алчни, зловни, безотговорни оръдия на управниците – вилнеели из села и градове и носели нещастия за мирните трудолюбиви българи.

Не били изминали още няколко месеца от сватбата, а в семейството вместо радост дошла скръб, а след нея дошла и нуждата. Върху Доне рано легнала грижата за двете семейства. Да продаде ли конете или да поеме бащиния си занаят – кираджилъка?

Град Щип още от римско време е бил на голям търговски път, който свързва плодородни полета с оживени градове и морски пристанища. Непрекъснато се прена-

сяли стоки от Винаца и Кочани през Щип за Битоля или Солун. От особено значение бил и пътят София-Кюстендил-Щип за Солун и за Битоля.

Доне бил умен, разсъдлив човек. Вместо да обикаля селата с игла в ръце, предпочел да кръстосва с коне между градовете в Македония и така да изхранва семейството. А то вече нараснало. Родили се две деца – момиче и момче, та станали седем души. Така минали няколко години. Тих, скромен, познат като крайно честен и трудолюбив, той неуморно пренасял стоки или придружавал пътници. Общувайки с различни хора – селяни, търговци, занаятчии, учители, будният Доне лесно усетил, че в Македония става нещо важно, но потайно, проучвал какво става и къде из пътя може да има опасна среща, подбирал хората, при които да спира за нощуване и почивка и така незабелязано си създал мрежа от верни и сигурни хора, неусетно навлязъл в средата на будни и честни българи, които почнали да организират местни революционни комитети. От турски безчинства семейството напуснало родното село, от турски куршум паднал и баща му. Затова, когато Гоце Делчев и Даме Груев започнали организационни работи в Щип, за Доне е било ясно къде му е мястото и какво трябва да прави.

През 1894 г. Гоце Делчев бил изключен от военното училище в София, защото бил социалист. При срещата му с Даме Груев те се сближават и решават да учителстват някъде заедно, за да работят заедно по делото. И успяват – Даме е назначен за учител в Щип, а Гоце – в Ново-село, предградие на Щип.

Появява нов вятър. Двамата млади учители повече учат възрастните да се борят за свободата, отколкото малките на четмо и писмо. Както в Щип, така и в други

села и градове, те основават революционни комитети с малко, но верни хора. На следната година – 1895/96 те решават, в интерес на делото, да се разделят. Гоце остава директор на щипските училища, а Даме – инспектор на Солунска учебна околия. На своето място в Щип Даме препоръчва да бъде назначен за учител Тодор Станков от Прилеп.

Ето какво разказва Тодор Станков:

„През лятото на 1895 г. бях назначен за учител в Щип. Трябваше да пътувам с единственото тогава превозно средство – керваните коне, които кираджиите прекарваха разни стоки между градове и села. За пазаря в Битоля през Прилеп често преминаваше с товари ориз Доне Стоянов от Щип, познат като скромен и честен човек. Един съботен ден, в края на август, на път за Щип, у нас се отби Доне, млад, среден на ръст човек, стегнато облечен в син елек, бели чешири, препасан с широк червен пояс, с бяло арнаутско кепе на главата, обут в здрави опинци. Натоварихме дрехи и завивки върху един от конете му, качих се и аз отгоре и тръгнахме, изпроводени от домашните ми с благословии. Две млади момчета ни придружаваха из пътя. Те помагаха за товарене и разтоваряне, грижеха се за конете. Доне вървеше повече пеша, неотлъчно от мен, сякаш ме охраняваше.

Не познавах добре местата, през които минавахме, но от кратките обяснения на моя водач личеше, че той знае всяка извивка на пътя, всички околни села. Първата вечер преспахме в ливадите близо до село Трояци, а следната вечер – в село Уланци, на Вардара. В началото Доне не беше много разговорлив, но като тръгнахме по коритото на Брегалница и приближавахме вече неговия край, той се поотпусна и аз използвах това, за да го разпитам познава ли учителите от града, знае ли нещо

за обществената им дейност. От разговора разбрах, че имам работа с умен и буден млад човек, който не е безучастен към събитията. В Щип се разделихме, но с това връзките ни не се прекъснаха. Намирах, че той е подходящ за организационна работа и за да го проверя, пращах често по него до домашните ми в Прилеп писма и вестници, а той ми носеше писма и дрехи. Задачите изпълняваше точно и навреме. Това ме насърчи и аз предложих на Гоце, Доне да влезе в съзаклатието и да стане куриер. Така и стана. С участието на Доне редовно се поддържаше връзка с революционните комитети по линията Щип – Винаца – Кочани и Щип – Велес – Прилеп – Битоля. Така ние навреме узнавахме какво правят хората от другите комитети. Като видяхме резултатите от редовната поща, чрез познати на Доне, разширихме връзките към Св. Николе, Куманово, Винаца, Пехчево, Радовиш, Струмица, а през Кратово и Паланка – отвъд границата, до Кюстендил, така че всяка седмица получавахме писма, вестници и революционна литература. Но не само това. В чувалите с ориз Доне пренасяше патрони, бомби, в самарите на конете – кримки, разглобени на части, а тетовски мартинки пренесе в дълги сандъци с тетовски ябълки.

Така една зимна нощ Доне, съпроводен от Делчев, пренесе в Щип кримкови пушки и патрони. Пътят не бил свободен, затова станало нужда да преминават и газят на много места замръзналата Брегалница. Оръжието беше доставено невредимо, но хората пристигнаха вкочанянали и едвам ги спасихме“.

Навлязъл в такава отговорна работа, Доне не е бил подозиран от никого, защото е знаел как да опази тайната, както изисквала клетвата. И най-близките му не са могли да доловят нищо от мълчаливеца. Вечер като се

върнел с натоварените коне, той ги вкарвал в обора, сам ги разтоварвал, а сутрин сам ги натоварвал и тръгвал. Какво имало в чувалите? Ориз... Понякога майка му се опитвала да му помага, но той я връщал да си стои в стаята. И тя, и невестата му се подчинявали. Понякога идвали други мъже, но кои са, никой не узнавал. Смятали ги за търговци или кираджии.

Веднъж младата му жена не се стърпяла и го попитала:

– Снощи, като разтоваряше, какво дрънчеше в чувалите, нещо като кадилници?

Поусмихнал се Доне и нехайно промълвил:

– Е, кадилници... Ти не думай много по хората...

В себе си сигурно е помислил: „Хубаво ще прекадим турците с тамян от тия кадилници“...

Колкото и да бил предпазлив обаче, необичайните посещения направили впечатление на любопитни съседи. Веднъж една съседка внезапно попитала невестата на Доне:

– Катерино, защо идва у вас снощи баба Мария?

– Не знам, не съм я видяла – отвърнала чистосърдечно Катерина, защото наистина не знаела.

– Как не знаеш? Като излезе от вас, носеше под мишница цяла бохча. И това ли не знаеш?

– Нищо не знам, тетко ...

Умна и схватлива, тя не изразила учудване или смущение, за да не озадачи съседката си. Но вечерта съобщила на Доне за любопитството на съседката. Той много спокойно обяснил:

– От Прилеп пращат дрехи за даскал Тодор, а баба Мария дохожда да ги взема.

Разбира се, заедно с дрехите, много пъти е имало революционна поща, а в товарите ориз – „кадилници“ –

пушки и револвери... Споменатата баба Мария, хазяйка на Делчев и Станков, е била най-подходяща за пренасяне на пощата. Къщата ѝ била усамотена и в нея тя живеела само със сина си Мише, глухоням, който не се интересувал от политика. Така в началото Доне запазил пълна тайна дори от домашните си. По-късно се наложило да посвети отчасти жена си, за да бъде предпазлива и да не изкаже нещо, без да иска.

Освен познатото дотогава оръжие – пушки, револвери, ками, Гоце Делчев се постарал да набави и бомби – по-ново и ефикасно оръжие, каквото дотогава повечето хора не били виждали. Той изпратил по няколко празни бомби и пакети с динамит в Скопие, Велес, Куманово, Кочани. Ефектът бил поразителен. Железни топки пълни с динамит с неимоверна сила! Понесли се фантастични слухове: ако една от тия бомби избухне, от цял град няма да остане помен... В тях народът виждал силата, която ще раздруса Отоманската империя. Хората от Битолския комитет също поискали да им се изпратят бомби.

Една вечер, в началото на април, (3.04. ст.ст.) 1896 г. Тодор Станков занесъл в къщата на Доне 10 празни бомби, които наместили в чувалите с ориз, дал му писма и вестници за брата си в Прилеп и още едно писмо, запечатано в плик, адресирано до „Аврам“ в Битоля. Това писмо било шифровано, без подпис и дата, писано лично от Делчев. Поръката била: ако Доне види опасност, да скъса писмото и да избяга без конете и опасния товар.

На другия ден, четвъртък, Доне бил вече към Велес, а в събота пристигнал в Прилеп и отседнал в „Оризхан“. Докато конете почивали, той се отбил при брата на Тодор Станков и му предал изпратения пакет. В неделя

сутрин потеглил отново на път, за да влезе незабелязано в Битоля заедно с пазарджиите, които отивали за пазара в понеделник. Не един път Доне бил влизал в Битоля, носейки забранен товар. И този път той подкарал конете спокойно, но внимателно оглеждал пътя и срещнатите минувачи. Отдалеч забелязал църквата „Света Неделя“ и малките кули-стражарници, построени край пътя. Когато наближил към тях, видял, че движението по пътя е спряно от стражари-колджии, чиято работа била да залавят пътници, които вършат контрабанда с тютюн. Доне минал през стражата и като се отдалечил, наблюдавал какво ще правят колджиите с товарите. Те спрели конете и с дълги тънки шишове започнали да мушкат чувалите с ориза. Шишовете ударили на твърди металически предмети. Колджиите се спогледали изненадани. „Какво ли е пък това? Тютюн не е. Чия е тая стока?“ Започнали да се озъртат и да търсят стопанина на конете.

Доне видял всичко малко отдалеч и най-напред накъсал писмото на Делчев и захвърлил късчетата.

А сега накъде?

Да отиде при непознати, няма да го скрият, да отиде при комитетски хора още по-лошо, ще издаде и тях. Докато се лутал, колджиите го забелязали, хванали го и го подкарвали към разтоварените чували. Доне бил принуден да извади скрития товар и да се учудва: „Откъде са се взели тия железни гърнета! Та това ще да е работа на онзи търговец евреин от Кочани, който му е дал да пренесе ориза Надписът „Аврам“ върху скъсаното, намерено от колджиите писмо вероятно е името на същия евреин“...

Закарват Доне в полицейския участък. При разпита той обяснява, че на пазара в Кочани дошъл при него висок рус човек с дълга брада, облечен в антерия и го

спазарил да пренесе за Битоля 4 товара ориз. Дал му писмо, адресирано до Аврам и уверил, че по пътя ще го настигне и ще приеме стоката си.

„А защо скъса писмото?“ – питал полицейският.

„Адресът беше неясен и не можех да го разчета, а пък писмото нямаше пул (марка) и се уплаших да не ме глобят ...

– Ако видиш евреина, ще го познаеш ли?

– Как не? Като пред себе си го виждам!

Един по един докарали в участъка всички евреи на име Аврам.

В еврейската махала настанала паника. Но Доне за всеки Аврам казвал: „Не, не е този...“

От полицейският участък Доне бил откаран в главния затвор. Хвърлили го в „долап“, дето не можел нито да легне, нито да седне.

Суматоха настанала и сред турските управници. Поразени, те се чувствували виновни, че дотогава не били взели сериозни мерки и сами признавали: „Посред бял ден бомби! Как сме могли да допуснем това! Но сега ще видят гяурите какво може властта. Ако не заловим други, хванатият ще си изпати!“ И без да дигат много шум,² наредили най-строгото разследване, дано изловят „баш-комитите“.

Какво става между българите, с хората на Организацията? Вестта, че е заловен Доне с бомби в ориза, се разнася светкавично, както в Битоля, така и по цяла Македония: От уста на уста се предавало: „Заловен е куриерът на Организацията. Та той е разнасял навсякъде писма и оръжие, знае цялата мрежа, знае хората, дал е клетва за вяност. Ако продума, Организацията е загу-

² Всъщност валията Абдулкерим паша Бурсалъ дава голяма гласност на аферата.

бена! Ще изловят и изстребят най-верните хора!“... Всеки тръпнел за своите близки и за общото дело.

Веднага след откриването на бомбите в Битоля, Битолският революционен комитет изпратил бърз куриер във Велес с шифровано писмо да съобщи за „аферата“ с „кочански“ бомби. От Велес веднага препратили писмото в Щип до Гоце. В това време Делчев бил във Винаца по комитетска работа с намерение да отиде и в свободно българско. Тодор Станков приел писмото и силно се обезпокоил. Трябва на всяка цена да се настигне Гоце и да се осведоми, да знае какво става и да даде нарежданията си.

Веднага Тодор извикал най-бързоходния куриер – Спиро Келеманов. Той пристигнал с един цървул обут, а другия в ръка. Тодор не искал да губи време да пише писмо и дал шифрованото на куриера със задача да настигне Гоце и му го предаде. Куриерът хвърлил цървулите и без да мине край дома си да обядва или да си вземе храна, хукнал веднага бос. В една градина край реката тичешком откъснал две марули и ги задъвкал без да се спира. Така залъгал глада си. Запъхтян, дотърчал навреме и намерил Гоце още във Винаца.

Делчев се замислил: да продължи ли, да премине ли границата и да се закрие в свободна България, докато се ограничи провалът?... Не, макар опасно, по-правилно е да се върне в Щип и да дочака там нови известия – главно разкрил ли е нещо Доне. Щом говорят за „кочански бомби“ в ориза, значи казал е, че са от Кочани, а не от Щип...

Веднага, заедно с куриера, с бърз ход Гоце се върнал в Щип привечер и в квартирата у баба Мария се поскарвали със Станков.

– Защо идваш на вълка в устата? – възмущавал се Тодор.

– Досега търсиха ли мене или тебе?

– Още не са.

– Видиш ли? Донето май се държи здраво. Ако беше ни издал, телеграфът щеше да изпревари куриера. А той ги е насочил към Кочани да спечели време. Там ще търсят. Ако аз сега избягам, ще насочат подозренията към Щип. Не е още време за бягане. Само да се приготвим добре за обиски. Невестата на Доне да се предупреди, да знае как да се държи. Какво сторихте досега?

– Това направихме вече. Но да ти кажа направо, опасно става. Може Доне да не е разкрил досега нищо. Но като не уловят нишката в Кочани, ще го изтезават и ще изтръгнат нещо за нас... По-добре е да се укрием своевременно.

– Не обичам да се избързва. Укрием ли се, ще навредим не само на Доне, но и на делото. Ако Доне не ни издаде, защо ние сами да се издаваме? Да се следи тук в пощата и в конака какво става и какво знаят – това за сега е най-важното. Утре може да ни повикат.

– И като ни повикат ще отидеш ли?

– Ще отида да разбере какво става, па тогава ще гледам как да се измъкна...

Тревожна нощ. Всеки обмисля в мълчание стъпките, които ще предприеме при различно стечение на обстоятелствата. След като било отстранено всичко, което трябвало да се изгори или укрие, в зори двамата учители позадрямали. Скоро обаче баба Мария плахо почукала на вратата и тихо съобщила:

– Даскале, обикаля насам оня, едноръкия, Кото. Дали не чака вас да тръгнете за училище и да ви подбере...

Гоце се позасмял:

– Не се вайкай, тетко, ще се оправим. Няма страшно...
Хайде Тодоре, поотделно ще излезем. Аз ли напред, ти ли ...

Тодор поискал да закрие Гоце и веднага сложил капата си и тръгнал, като обличал палтото си в движение:

– Да разузная първо аз...

Той излязъл и бил присрещнат от едноръкия.

– Добро утро, даскале. Рано заминаваш за школото.
Даскал Гоце дома ли е?

– Защо ти е по туй време? Да не си чул, че ни носят дърва за училището?

– Не, ама чух, че юзбашията получи телеграма от Битоля и нещо мисли, мисли... па поръча на караула да викат Гоцета тая сутрин и Ката Доневица – жената на кираджията да повикат. Нещо има.

Тодор се върнал в квартирата и съобщил това. Гоце решил:

– Щом нощес не ни дигнаха, не е много страшно.
Ще отидем в училището. Нека оттам да ме повикат.

Спокойно тръгнал и се шегувал с приятелите си, които срещал.

– Коце, забол си очи в земята. Я се обърни, че поясът ти се разпасал...

Разбира се, никакъв пояс не се влачел, но срещнатият, който бил пропуснал да поздрави, дигнал глава, ухилил се на даскала и го поздравил, като разбрал правилно шегата.

В двора на училището вече го чакал протогерът и го поканил в полицейското управление. Гоце весело смигнал:

– Добре, ти си оди, рано е за юзбашията. Малко работа ще посвърша в училище и ще дойда след час да изпием едно кафе с началството...

По-късно отишъл и след обичайното темане, седнал на миндера при юзбашията, като започнал шеговит разговор.

Юзбашията се разсмял, но доближил уста до ухото му и тайнствено промълвил:

– Не ме баламосвай, даскале, ами кажи де е динамита...

И се отдръпнал втрещен да следи дали ще побледнее Гоце. А Гоце повъртял очи, разперил ръце и прихнал:

– Много моми и невести зная, началство, ама с Дина и Мита не съм имал работа... Я кажи тукашни ли са, новоселчанки или гостенки?

И потъркал ръце весело. Юзбашията омекнал от безгрижния смях на учителя и малко смутено добавил:

– Не е до мома, не е до невеста, даскал ефенди, ами до барута, дето ще пълните бомбите.

Гоце се разсмял още по-силно и продължавал да се шегува.

– Голям си майтапчия, началство. Чакай да изпием по едно кафе, че после ме подкачай с горчиви джумбюши...

– На джумбюш го вземаш, ама не знаеш какъв резиллик за Щип станал в Битоля. У наш кираджия бомби заловили и търсят къде е скрит барута за бомбите...

– Вай, вай, че в торбите на учениците ли ще ме караш да го търся? Защо ме плашиш? Няма в Щип никаква фабрика за бомби и барут. Какъв кираджия?

– Онзи, младият, Донета Ерджелиичето...

– Не го познавам. Млад ли казваш? Да не ми е бил ученик? Не познавам такъв...

– Е, ще чуеш за кого е дума, като дойде невестата. Извикал съм и нея. А днес ще претърсим целия град...

След малко довели Катерина, Доновата невеста. Юзбашията кимнал на Гоце:

– Познаваш ли я?

– Не... Хубава е невестата, ала не я зная – промълвил тихо Гоце и засукал мустак.

Юзбашията започнал благо разговор с Катерина и я разпитвал за семейството: колко души са в къщи, какво работи мъжът ѝ, къде е сега, кой е идвал тия дни в къщи, кой му е помагал да товари и разтоварва.

Получила кураж от присъствието и спокойствието на Гоце, Катерина обяснила кои живеят в къщи и че никакви гости не са идвали:

– Дохождат кираджии, търговци по работа, но никой нищо не е товарил. Доне сам си товари и разтоваря. Върже единия чувал за самара, подпре с чеперашка, после върже другия чувал и махне чеперашката... То е лесна работа, ефенди, не ме вика и мен да помагам...

– А този човек идвал ли е? – внезапно задал въпрос юзбашията.

Катерина разгледала срамежливо Гоце.

– Не. Никога не съм го виждала. Не е ли той един от даскалите? Виждала съм един такъв да влиза у тетка Мария, оная, дето има син болен – глухото...

– Ха, тъй де, ама не е ли дохождал някога? Сега като замине твоя Доне за Битоля не го ли изпрати?

– Никой не го изпраща. Той става рано и подкарва по хладина... Добре си гледа работата той, не се успива.

– А друг от даскалите идвал ли е?

– Не съм виждала. Не е идвал. Аз не познавам всички, но даскал ако е, все ще разбере. Не е дохождал. Питай, ефенди, какво ще питаш, че съм оставила малко момче самичко, ще стане нещо пакост, бързам много...

– Хайде, оди си, ако тебе ще те викаме, аз току тѣй...

Гоце побързал да се измъкне, настигнал Катерина и продумал зад гърба ѝ:

– Не бой се, невесто, оди спокойно, не се обръщай, не ме заприказвай. Ти хубаво тѣй: нищо не зная, ефенди. Дръж така докрай...

И кривнал в друга улица.

Арестувани били българи в Битоля, Кочани, Прилеп, Щип, но всички задържани били и освободени. Тодор Станков не бил потърсен, което показвало, че Доне не е издал нищо.

При обиска в дома на Доне не е открито нищо съмнително.

Както в полицейския участък, така и при първия разпит в затвора, Доне твърдял едно и също: „Нищо не знам, не зная кой е турил бомбите в ориза!“

Средство старо, изпитано, но не винаги с резултат, – това са мъченията морални и физически. Турците не закъсняват да ги приложат с най-голямо зверство. Затварят Доне в долап. От дългото стоене краката и цялото му тяло се вдървява. Изкарват го навън и отново го питат:

– Кой ти даде бомбите?

Отговорът е все същият: „Нищо не знам!“

Тогава започват да му забиват клечки под ноктите, да го горят с нажежени жезла, биели го докато загуби съзнание. Слагали му горещи яйца в слабините и под мишниците. Затваряли го наново в долапа, дано размисли и изкаже нещо. Не помогнали и обещанията, че ако изкаже кой му е дал оръжието, ще го пуснат. Отговорът на всичко бил: „Нищо не знам!“

Много пъти при тия мъчения Доне изпадал в несвестност, а когато идвал на себе, чувствал още по-силно болките от нараняванията. В долапа не е можел да седне, а изранените крака не издържали изтощеното тяло и той грохвал полусвит, подпрян на стените на долапа. Дълги часове, цели нощи – болки, безсъние, жажда, липса на въздух. Той изпадал в полусъзнание. Струвало му се, че някакво чудовище – нито човек, нито животно – се качва на раменете му, стъпва на главата му, газии го, души го. Тези кошмари били толкова тежки, та дори когато излязъл от затвора, все още му се струвало, че преживяното е било действителност.

В Битолския затвор по същото време е бил и Йордан Гавазов от Прилеп. Той бил осъден като съучастник на войводата Димо Дедото, чиято чета убила няколко души турски бегликчии през 1894 г. (в село Небрегово, Прилепско). Килията на Гавазов била точно над долапа, в който бил затворен Доне. Юрдан пробил дъсчения под килията и се обадил на Доне, питал го кой е поставил бомбите в ориза. Доне знаел, че Гавазов е от Прилепския комитет, но твърдят съзаклятник и на него отговорил: не знам!

Близостта на Гавазов, другар по участ, подигнала духа на Доне, а Гавазов доволен от отговора, предал по „канала“: Бъдете сигурни в Доне, никого не е издал.

Когато в Битоля се разчуло, че Доне не е изказал нищо, въздишки на облекчение се изтръгнаха от гърдите на българите. Ясно било – с мълчанието си Доне спасил Организацията от тежък удар. А твърдостта, с която понесъл нечовешките мъчения поразила всички.

Авторитетът на Организацията пораснал. Битолчани шепнешком споделяли: „Щом Доне, човек от народа,

изтърпя за делото нечувани мъчения, то е велико, свето дело. Всеки от нас трябва да се включи, да е готов да изтърпи всичко и да го запази като Доне“.

Сочели го като първи пример на себеотрицание и жертвоготовност. От благодарност, битолчани му пращали храна и подаръци като на свой човек, а неговия героизъм възпели в песента:

ДОНЕ, МАЧНА ДУШО!
(Доне, измъчена душо!)³

*Ми товарил калеш⁴ Дончо
Три товари ориз,
Леле, леле, леле,
Дончо за жалейне.
Оф, оф, оф, оф, оф, оф,
Дончо щипянчето.
Ми отишол калеш Дончо*

*Во пуста Битола,
/рефрен/
Ми дофтасал калеш Дончо
до света Недела
/рефрен/
Го сретоа калеш Дончо
туруци-каракули⁵:
/рефрен/
„Що ли носиш, калеш Дончо,
Во тие товари?“
/рефрен/*

³ Песен за Дончо Стоянов Тошев – Македонски народни песни, издание на Българска академия на науките, 1956 г.

⁴ Калеш – хубав, добър.

⁵ Полицаи от участък.

– „Нема нишчо, аго море,
Само ориз носам“.

/рефрен/

Бастисая⁶ пусти турци

И трите товари.

/рефрен/

Ми најдоа пусти турци
бомби и патрони!

/рефрен/

Летна Дончо да ми бега
низ тая Битоля.

/рефрен/

Го фатиа калеш Дончо

пустите заптии,

/рефрен/

го кладоя калеш Дончо
во пусти апсаани⁷.

/рефрен/

Изтрая ми калеш Дончо
нишчо не предаде!

Леле, леле, леле,

Дончо за жалейне,

Оф, оф, оф, оф, оф, оф,

Дончо щипянчето!

Песента е слушана от Андеря Буже от Битоля.

Признателният народ предава песента от поколение на поколение. И до днес тя се пее навред из Македонија и Българија.

⁶ Обискираха.

⁷ Затвори.

Доне бил осъден на 101 години затвор.

Битолският затвор – гробница на много борци за свобода!

Режимът на попадналите в него е бил тежък, непоносим. Държали затворниците в общи стаи или в отделни килии, а при изтезания – в долапи. В двора имало чешма, изградена на ниво, по-ниско от околния калдъръм. Наричали я „аязмо“, може би защото като излизаш на въздух, пиеш от свежата струя, вместо от застоялата в стомните вода. Около нея обикаляли затворниците, когато ги извеждали от мрачните, задушни и вонящи помещения, за да ги почистват. При едно такова излизане пазачите прегледали каушите и открили в зида канал, който още не бил прокопан, но в скоро време можел да бъде привършен, за да избягат затворниците. Надзирателите се разярили и почнали да хвърлят по затворниците из двора, каквото им попадне – с камъни, дъски, с камшици блъскали беззащитните хора, а те нямало къде да се скрият, ни да избягат и падали изнемощели. От този побой Доне получил много рани по тялото и по главата и те личали, дори когато се завърнал при своите.

Докато траело следствието не позволявали никакви посещения при Доне. Но и после хора от комитета посъветвали близките му, в интерес на делото, да не отиват при него, а да изчакат някое време.

Тежки дни настъпили за семейството на Доне. Бащата турци убили, а сега и синът е в ръцете им... 101 година затвор стигат и артисват, да загине човек в тъмницата. Мъка притискала всички. Роднини и близки престана-

ли да идват при тях. Всеки се страхувал, всеки се пазел по-далеч от белязаната къща. Настанала немотия. Братът на Доне, Тодор, 18–20-годишен младеж прихващал по някой грош, но за шест души това не стигало. На една страна тайно си поплаквала младата майка, а на друга се свивали и линеели децата. По-голямата – Софка слушала всичко, което говорели големите и сърцето ѝ се късало. Седяла настрана в къщи, подпирала отчаяно главата с ръчичките си и нито излизала на улицата, нито играела.

– Защо седиш така, Софче, иди да играеш с децата – подканяла я майка ѝ.

– Как да играя с децата, майко? Всички си имат татковци, само аз си нямам... Не ми се играе.

Нито приказките на сладкодумната ѝ баба Йордана, нито милувките на майката, нищо не помогнало. Ден из ден линеело детето, докато изгаснало в ръцете на изтерзаната майка. Роднини и съседни и при смъртта на детето не смеели да прекрачат прага на опасната къща. Само в църквата, от немай къде дошли да се простят с детето.

Мъката по загубеното дете и по обречения на смърт другар късала сърцето на Катерина. Никой не ѝ протягал ръка за помощ. Само от Организацията по верен човек ѝ пращали по една лира месечно. Това било все пак ценна материална и морална подкрепа в тия тежки за семейството дни.

Като не идвал при тях никой, Катерина само решила да потърси роднини и близки за съвет и съдействие. Някои ѝ изказвали съчувствие, безсилни да ѝ помогнат, а други гледали да се отърват по-скоро от нежеланото посещение. Отишла и в Скопие при братовчеда си⁸ учи-

⁸ Димитър Павлов Грозданов.

тел, с добро материално и обществено положение. Било точно Димитровден, имен ден на домакина. Той я приел хладно, поразпитал я и накрая се опитал да я убеди, че трябва Доне да каже на властта всичко, което знае, а тя да каже името на човека, който ѝ носел помощ от комитета, та така дано пуснат затворника. Дълбоко огорчена от роднинския „добър“ съвет, Катерина не се отчаяла, а с три годишното си момче за ръка отишла при българския консул⁹ в Скопие да търси защита и подкрепа. Консултът я изслушал внимателно и кротко се обърнал към нея:

– Ние знаем всичко и работим за освобождението му. Нямамо нужда да идвате. Може да не е веднага, но ще го пуснат.

По-късно присъдата на Доне била намалена от 101 година на 15 години затвор. Но той не излежал и толкова. С особено вълнение мама разказваше за излизането му от затвора.

– Беше минало година и половина. Преди Петковден разбрах, че татко ви е пуснат от апса (затвора). Дойде хабер, че иде, а не пристига. Цяла седмица готвехме по-хубаво ядене, да го посрещнем, да има за него и за гости, като дойдат да го виждат на честито, а него го няма. Яденето вече не траеше и друго не готвехме. Една вечер, когато не го чакахме и нямаше нищо готвено, той пристигна уморен, слаб, с белези от рани по главата и по цялото тяло. Притичаха роднини, съседи, надонесоха в калаисани сахани кой каквото имал, да посрещнем госта. Седнахме да вечеряме.

Гостите го разпитвали за пътуването, за свои близки в затвора, но още не превечеряли, чули гърмежи по

⁹Търговски агент.

улиците. Бързо дигнали софрата и изплашени гостите се прибрали по домовете си.

Навела глава, с въздишка, мама продължава:

– Още като влезе в стаята, огледа всички ни и каза: А Софчето? Погледнахме го мълчаливо, замълча и той, а после добави: Аз и без хабер там разбрах, че сме го загубили...

И от скръб всички плакали.

Какво е изживял и как е предусетил смъртта на любимото си дете, как е понесъл ужасните мъчения на озверените турци, за това той не обичаше да говори.

Когато баща ми излязъл от затвора, у всички, включително у хората на Организацията останало впечатление, че той е получил амнистия. Никаква амнистия за него обаче не е имало – това се разбра по-късно. Но Доне не само не разколебавал това убеждение, а нарочно го затвърдявал, тъй като е бил пуснат по погрешка и е трябвало да пази в тайна.

Излизането от затвора станало така: там имало и друго лице на име Доне Стоянов, задържано не по политически причини. Като изтекъл срокът му, пуснали го на свобода. В пристигналото със закъснение официално нареждане била допусната някаква правописна грешка (някаква точка била поставена неправилно), която довела до фактическа грешка – да бъде пуснат не „оня“ Доне Стоянов, а този от Щип – политическия. С това се обяснява защо той старателно се е криел не само по пътя след излизането от затвора, а дори и като минал в свободна България.

Пристигнал в къщи тайно, Доне трябвало веднага да се укрие. Още на другия ден жена му отишла у техни „кумашинци“ (кумци), които живеели наблизко. Плахо,

свенливо – казала си мъката. Изслушали я мълчаливо, спогледали се тревожно мъжът и жената, но не можали да откажат. Престоял няколко дни опасният гост, но ето – иде кумицата, изтръпнала от страх, че може да обискират къщата и помолила: гостът да се премести другаде. Отишъл Доне у други съседи, но знаел, че и там буди подозрения. Отгоре на всичко се разболял. Влагата от битолските подземия, мъченията, моралният тормоз за семейството, уморителното пътуване и неспокойството след затвора, всичко това го омаломощило. Здравото, калено в непрекъснат труд тяло сега горяло в огън. Близките му не смеели да ходят при него, нито да го лекуват, нито да му носят храна и дрехи. Оставили го напълно на грижите на добрите домакини. Но щом се дигнал от постелята, Доне се преместил у други роднини.

Един празничен ден домакините били поканени на сватба в друго село. Те оставили Доне сам и заключили портата. Било топъл слънчев ден и жадният за простор болнав човек излязъл на двора да се погрее на слънце. Още не порадвал се на чистия въздух, забелязал, че комшулукът се отваря и отттам се показала любопитната комшийка. Като го видяла да седи на двора, тя веднага се върнала. Съмнения обзели неспокойния Доне. Защо е влязла в двора, като знае, че хората не са в къщи? Можело да се очаква и предателство. Вечерта, като се върнали домакините, Доне напуснал скривалището и се върнал у дома си.

Вече нямало къде да се укрива ...

Един следобед, по средата на ноември (преди Архангеловден) в града настанала паника. Търговци, занаятчи с трясък спускали кепенците, затваряли дюкяните и бързали да се приберат по домовете си. Чаршията опустяла. Прибрал се в къщи и Тодор, братът на Доне, запъхтян, изплашен:

– Във Винаца е убит Кязим бей и турците затварят заподозрени хора. И тук няма да се размине! Има да си изпатят невинни хора. Ами ние какво да правим? Къде да те крием тебе, бате?

Доне пак се укрил при добри хора, докато мине опасността. В Щип и Кочани арестували много хора, а във Винаца станало клане, макар че убийството не е било извършено от местни българи, а от разбойници, за грабеж.

Вече ставало ясно, че нито в Щип, нито другаде в Македония Доне е можел да намери спокойно убежище. У него зрела мисълта да избяга в България. Посъветвал се с приятели, стегнал се за път и тръгнал. Стигнал до някъде, но не намерил свободен път и се върнал. В Щип смутовете и арестите не спирани. Тръгнал втори път. Облечен в потури и син елек, с широк червен пояс и с фес на главата, по глухи пътеки се отправил към границата.

Вървял Доне из пътя и се оглеждал. Сега той знаел – види ли да се задават пътници, отбива се в страни и чака, докато изминат. Особено се пазел от по-голяма група или конници. Нали е без документи, няма „тескере“ (паспорт), а и да има – каква полза! След страшната Винашка афера залавят и крив и прав. По-спокоен е като стигне в някое селище, дето има свои хора. Ето и сега вече се вижда познато село. Поне една нощ ще отпочине спокойно у Гьошо Дебралията. С него се знаят добре. И Доне ускорява крачката.

– Добре стига, пътниче! Накъде така? – го пита излязъл из невиделица висок човек.

– В селото, по работа – отговорил Доне и внимателно огледал облечения в селски дрехи пътник.

– На път ми е, та и аз да се отбия с тебе, па и другар да си имам не е лошо...

И непознатият поглеждал многозначително Доне. „Още това ми трябвало – да се лепне някой за мене, но няма как“ ... мисли си Доне.

Отиват заедно в къщата на Дебралията. За добро ли, за зло ли, там няма никой. Доне поглежда към близкия баир. На нивата се виждат хора. „Там са“ – дума на себе си Доне, а продължава гласно: „Няма как, ще ги почакаме“.

Уморени, двамата лягат в плевнята да си починат. От дума на дума нежеланият спътник зашепнал, че отива към границата, но не познава добре пътя.

– Трябва да разпитвам, а нямам вяра на всекиго. Виждам, че си харен човек и познаваш тия места. Да вървим заедно, какво ще кажеш?

– Да вървим, защо не? – отговарял Доне и се чудел как да се отърве от този човек.

– Додето дойдат стопаните ще се поразтъпча из селото, а ти ми пази парите, да не ме нападне някой.

И непознатият подал на Доне торбичка с пари, но Доне отказал да я приеме:

– Защо аз да ти пазя парите? Дръж си ги, а аз ще те чакам да вървим заедно.

Непознатият привидно се съгласил, но незабелязано събул единия си цървул и излязъл.

„Не е чиста тая работа, този цървул е оставен за нишан!“ – усъмнил се Доне, веднага напуснал плевнята и отишъл на нивата при своя човек. Оттам наблюдавал къщата. Още не разказал всичко, забелязал, че дворът на къщата се изпълнил с аскер.

– Имал си късмет, че дойде тук – рекъл Гьоше. – Тук няма да се сетят да дойдат, а довечера по тъмно ще се измъкнеш лесно.

Така шпионинът останал излъган, а Доне продължил пътя си.

Било вече зима, напред се белеела Осоговската планина. Там в село близо до границата го чака човек от Организацията. Трябвало да се добере до него. А пътят ставал все по-труден. Студът се усилвал. По този път не веднъж е минавал с опасен товар, а сега, за да не буди подозрения, върху си, не носи нищо, дори горната дреха е недостатъчна. И пари не носи, но верни хора ще го пригледат. Върви по изпитан път, по който не веднъж са минавали Гоце, Даме и други, и други ... Той приближава към селото, но отдалеч не може да го познае, изглежда му някак променено и притихнало. Зима е, а само тук там се вижда пушек от комините. Нещо като че е притиснало селото и не се долавя признак на живот. Доне не се излъгал. Като наближил крайните къщи, разбрал, че те са опожарени. Зеещи прозорци, рухнали зидове, изгорели плетища – такава била картината. Приближавайки познатата къща, той леко се покашлял. От развалините се обадил останалият на пост човек:

– Виж на какъв сме хал, братко!

Доне научил за печалната съдба на селото. Турците разбрали, че там се крият комити. Нападнали подозираните къщи, но не намерили никого. А от другия край на селото четниците се изтеглили невредими в гората. Турците не успели да ги хванат, озлобени те запалили селото. Повечето хора избягали по кошарите или при роднини, а малцина останали в порутените колиби.

– Да тръгваме, та по мръкнало да стигнем до границата...

Стойчо знаел всички пътеки и избягвал опасните места. Дълго вървели по заснежените камънаци, ту се изкачвали по някоя стръмнина, ту слизали в падина.

– Виждаш ли там, на височината да се чернее нещо? – запитал Стойчо. – Това е турска наблюдателни-

ца, а долу в ниското е българският пост. Сега ще изчакаме. Когато турските граничари се отдалечат ей от оная там падинка, ние ще се промъкнем.

Недалеч от склона се очертала турска патрулна двойка, която отивала към съседния пост. Вървейки един след друг, Стойчо и Доне гледали да не вдигат шум и да не се подхлъзнат по заледените склонове. Доста дълго вървели по опасната зона. Пазели се да не ги видят и българските граничари, да не дадат тревога. Стойчо пръв се спрял.

– Сега си на свободна земя. Оттук можеш да се спуснеш към селото и там да пренощуваш. А сега, на добър час и със здраве, Доне!

– Сполай ти и да си жив, Стойчо!

Двамата се разделили и всеки поел по своя път.

Селото не било далече, но Доне за първи път идвал по тия места и дълго се лутал, докато се оправи в тъмнината. Вятърът се усилвал, дигал снежен прах, засипвал изморения пътник. Ръцете почнали да мръзнат. Краката все по-често се подхлъзвали, а ушите и носа вече не се усещали. „Може вълци да ме нападнат, а селото все още не се вижда“ – тревожи се Доне. Най-после в тъмнината забелязал светлинка и се насочил към нея.

Там, в края на селото, била къщата на двама братя овчари.

Накрай селото в колибата дремят старите овчари, двама братя, като се ослушват в свистенето на вятъра.

– В такова време човек да не е навън – казва по-младият. Ама да ида да нагледам овцете.

Скоро обаче се връща:

– Бае, нищо се не види, а кучето лае като на човек.

– Ако е човек, да видим кой е. Не е тръгнал от добро в такава виелица.

Над заснеженото поле те виждат фигурите на човек, който се бори с вятъра. Кучето е чуло гласа на господаря си и вече не лае. Човекът се приближава към колибата по-смело.

Доне едвам се добрал до нея и отвътре го посрещнали с лай кучета. Към оградата изтичал единият от овчарите и извикал силно на другия:

– Човек, човек иде! Дръж кучетата!

В гласа му проличала тревога за идващия, да не би да пострада от разярените животни. А към пътника се обърнал:

– Като си дошъл дотук в тая проклета виелица, човекче, ела вътре да се стоплиш.

Доне кимнал с глава, влязъл вътре и почти паднал на земята.

– Та той е премръзнал, бае, да го разтъркам.

Доне не усеща ни ръце, ни крака. От разтриването крайниците му започват да го болят, пламват в огън.

– Ще те увием в овчи кожи, те са лековити – казва старият овчар.

Няколко дена стоял Доне в колибата на овчарите. Без да разпитват много, те се досетили, че гостът е комитетски човек и отива в града по тайна работа. Затова още повече го оградиха с топли грижи, но той все още не можел да върви.

– Като решиш да тръгнеш, ще те изпратим на кон. Ще го оставиш в хана, нашенския и все някой ще го докара.

Доне е кираджия. Той знае, че така кон не се поверява, а какво да им остави? Та той няма и пукнат грош.

– Отивам за пръв път в Кюстендил, но там ме знаят. Вие ме гледахте като брат и аз няма да оставя така, но сега ви давам в залог каквото имам.

И той свалил широкия червен пояс, с който стягал кръста си. Овчарите се спогледнали:

– Честен човек си ти, имаме вяра, но щом искаш, така да бъде. И помни ни с добро, а сега върви със здраве!

Покъртени от думите му, те изпратили сърдечно своя гост.

Доне пристигнал в града, вкочанясал, вдървен от студ и болки. Хората от Организацията го поверили на грижите на баба Дона, изпитаната ятачка. Там той попаднал в своя среда – бегълци от Македония и четници, които отивали за там.

След няколко месеца Катерина получила паспорт за България. На един кон натоварили оскъдна покъщнина, друг за Катерина и петгодишното ѝ дете Панчо и трети за водача Стоян от Прилеп. По пътя скрили детето в дъното на един кош, за да не го забележат и да не пострада, ако случайно ги нападне някой. Минали през Куманово и Паланка и стигнали границата. През целия път Стоян се отнасял много грижовно към поверените му пътници. Турските гранични власти не направили никакви пречки и пуснали Катерина и детето в Българско, а Стоян бил преведен от една жена нелегално през границата. По-късно се преселили майката на Доне – баба Йордана с децата си Тодор и Дрена (Андроника).

Известно време живеели в къщата на баба Дона. После се преместили наблизко в друга стара, паянтова, на два етажа. Тя била в дъното на двора, с достатъчно празни стаи, в които укривали четници, оръжие и дрехи, тъй като българските власти не искали Кюстендил да стане изходен пункт на четите и ръководен център на готвещото се въстание.

Късно една вечер пристигнали уморени четници, снесли оръжието и полуоблечени легнали да преспят. Доне бил извън града по работа. Сутринта още по тъмно се потропало силно на портата. Съобразителната Катерина не отворила веднага, а изтичала да предупреди: „Ставайте, момчета, обиск!“ Наскачали полусънни четниците, грабнали пушките, кой обут, кой не обут, и бързо избягали. Когато дошли агентите, не заварили никого, но складираното от по-рано оръжие и дрехи конфискували. Такива обиски били правени не един път и Доне и семейството треперели, докато избягат през съседните дворове момчетата и се укрият.

При друг подобен обиск агентите обърнали къщата наопаки и нищо не намерили, а пушките, изправени зад вратата, не видели. Отишли си неканените гости, а домакините дълго не можели да дойдат на себе си от възмущение.

Гоце Делчев, Даме и други войводи пристигали с четници, пристигали мокри, гладни, уморени. Мама и баба Дона им готвели, кърпели ги и ги стягали за път. Млади, здрави, пълни с живот момчета отивали и не се завръщали. В една от заминаващите чети имало пет момчета гимназисти от Стара Загора и петимата оставили костите си в Македония.

Кротък, благ, Гоце поддържал духа на борците.

– И ти ли, младо, ке идеш да вапцуваш снего во Македония? – се шегувал той с едно съвсем младо с едва наболи мустаци момче.

Напуснали своите семейства, четниците се отнасяли към домакините с изключително уважение и признателност, а с децата играели и ги милвали като свои. Едногодишният Крумчо подхвърляли на ръце като топка и му се радвали:

– И ти ќе станеш като нас комита, бре?

Когато баща ми се установил в Кюстендил, в Македония кипяла революционна дейност. Навред се готвели за въоръжена борба. През границата често минавали Гоце, Даме и други ръководители, които му възлагали отговорна работа. В много кюстендилски села имало комитетски хора, които укривали четници и помагали за пренасяне на оръжие и дрехи. За връзка с тях станало нужда баща ми да поднови стария си занаят. Пътувайки по селата със стока, незабелязано за властите пренасял бомби, динамит, пушки, патрони и друго. Пътят за границата бил през Царево село към Кочани или през Раненци и Гюешево към Паланка. През един пролетен ден баща ми трябвало да занесе сандъци с патрони в едно село за временно укриване. Стигнал в селото, предал „стоката“ и тръгнал обратно за в къщи. Няколко дена преди това валили силни дъждове и р. Елешница през това време била придошла, но била вече намаляла и можело да се преминава. Баща ми подкарал коня, но той почнал да се стъписва и да се дърпа назад. Опитал няколко места, но конят не потеглял напред. Ездачът не разбрал сигналите на коня и го пришпорил. Конят пристъпил напред, но попаднал в дълбоко. На това място реката била подровила брега и издълбала коритото. Няколко пъти конят се опитал да излезе на по-плитко, но все не успявал, понесен от реката. Ездачът едва се задържал за шията му. Водата ги обливала и дълго те се борили с опасното течение. Малко останало да се удавят. След дълги усилия умното животно намерило по-плитко място и едва се измъкнало, спасявайки ездача. Баща ми се върнал в къщи мокър, премръзнал. Не само дрехите, но и краката и цялото му тяло били набити с пясък. Ревматизмът отново го сковал. Въпреки много грижи, тая

болест му остана за дълги години. Тя му попречила да продължи борбата в Македония там, където я започнал.

– Гоце, Гоце, не можахме да те опазим!...

Тия думи дочула мама, когато излизайки от къщи да го посрещне заварила баща ми седнал на двора с наведена глава. Той дори не забелязал, че някой идва към него. И пак повторил същото. Мама разбрала. Когато той я видял, промълвил:

– Не можахме да го опазим. Гоце е убит!

И тогава той разказал как като бил в село близо до границата, куриер от Македония съобщил, че в Серско се водило сражение с турския аскер и че Гоце паднал. Два дена баща ми стоял в селото и чакал да дойде някой друг, та дано тая вест излезе невярна. Дошли наистина бежанци, но потвърдили същото.

– Как ме донесе коня дотука не зная. Не виждах къде върви, а пред очите ми все Гоце и все негови думи чувам...

Баща ми много тежко понесъл загубата на любимия човек и вожд. Погромът след Илинденското въстание, падналите четници, мнозина от които той лично посрещал и изпращал, избиването на местното население в Македония- всичко това той преживявал, като че и бил там сред кървавата разправа.

А баба Дона? Та кой може да предаде нейната скръб? Не можела тя да забрави благия поглед на Гоце, мъдрите му думи. Той поддържал вярата у момчетата, той запалвал у тях жаждата за свобода, а тя ги посрещала и като майка се грижела за тях. Със свито сърце, но с бодри думи ги изпращала и плахо разпитвала за всеки, когато се връщали.

Когато през войната беше убит нейният син Йордан, тя страдаше много, но за своите синове не говоре-

ше с такова възхищение, както за „нейните момчета“ – четниците. Стените на двете ѝ стаички и коридора бяха украсени с техните портрети. Гледайки ги, за всекиго тя можеше да разкаже по някой трогателен спомен. В гласа ѝ проличаваше обич към човека и уважение към делото, на което е обрекъл живота си.

Баба Дона беше вдовица. Големият ѝ син Васил, фелдшер в едно далечно село, беше изпратил да живее при нея шестгодишното си момче Йордан. За да се прехрани, тя тъчеше чуждо. Нейните фини копринени платна бяха прочути. Едното ѝ око беше повредено и слепено, но това не ѝ пречеше да вижда с другото тънките копринени нишки. Какво беше накарало тази жена да посвети времето си, грижите си на народните борци? И с какво ни беше привързала нас, децата, майка ни? С нейното добро сърце, благите ѝ обноски, с нейната обич.

Мама много често ни водеше при нея, ходехме и сами. Баба Дона ще ни даде ябълки, сушени сливи, ще захлупи с пръстена паница картофи върху печката, ще сvari царевица или цвекло. Не сме бивали гладни, но нейните картофи, па и всичко, що ни даваше, много ни се услаждаше. Нямахме други орехи вкусни като нейните. В двора ѝ растяха петровки ябълки, джанки, черница. Качи се някой на черницата и друга клоните, а ние долу държим опънат чаршаф и вътре падат едри, бели, сладки черници. От стаята долитат звуци от цигулка – свиря Йордан, синът ѝ. Най-много ни привличаха нейните цветя. В градината ѝ цъфтяха кокичета, минзухар, нарциси, лалета, зюмбюли, дамско сърце и какво ли не. Без да я подсещаме, на тръгване тя ще ни набере от всичко. Веднъж забрави ли, какво се случи не знам, изпрати ни без букет. Отидохме си омърлушени, радостта от гостуването беше помрачена.

– Чумата, Катерино, била като жена!

Седим под черницата, а баба Дона разказва на мама: Нейната баба ѝ разказвала, че някога, когато върлувала чумата, не ходели никъде, криели се по къщите, а вечер оставяли на двора храна, корито с вода и гребен. През нощта кучетата силно лаели, а на сутринта намирали в гребена коса. Чумата дохождала, миела се и доволна от посрещането си отивала без да вземе жертви. Мама не вярваше, но слушаше внимателно. И баба Дона не беше суеверна, но това поверие за страшния бич, взел хиляди жертви, се запечатало в паметта ѝ и тя така картинно го разказваше, че аз виждах ясно в нейния двор коритото и гребена с косата.

Баба Дона имаше едно изоставено лозе и овощна градина. Някой незаконно ги беше завладял и нямаше кой да защити правата на самотната жена. Имотът ѝ така пропадна и тя доживя старините си в оскъдица.

Баба Дона остана за мен един светъл образ.

Семейството нараснало. Станало нужда да се месят в друга къща.

Аз помня от ранното си детство тази къща, голяма за моите представи. Тя беше близо до еврейската „авра“ (училище и синагога) с широк двор. Живеехме в две стаи, а имаше място и за бежански семейства. В един сандък мама държеше надиплена булчинската си рокля, едни шалвари от червена коприна, каквито носели някога в Македония, син елек, потури, широк пояс и турски фес – дрехите, с които тате дошъл в България. С тях се обличаха момчетата и другарите им, когато се маскираха на пролетни Заговезни.

Живеехме много скромно.

На големи празници трапезата беше по-изобилна, по-тържествена, а след обед посрещяхме гости или ходехме

хме у роднини, като държахме на традициите: на първия ден на Коледа и Великден идваха чичо ми и тетка ми със семействата. Те носеха портокали или лимони и целуваха ръка на мама и тате, на другия ден ние отивахме у тях, носехме портокал на баба, а на децата – лакомства. Тате не беше веселяк, нито мама. На сватба или други семейни празненства не отказваха да отидат, носеха подаръци, баница, вино. При веселие, макар и рядко, тате играеше хоро и пееше с въодушевление:

*„Какво е чудо, чудо станало,
Чудо станало в каменна Клисуре?
Пустите клисурици станали московци,
а панагюрици – донски казаци!“*

Тая и други възрожденски песни му бяха останали от времето, когато като младеж е посещавал сбирките при българското читалище „Деятелност“ в Щип.

Освен роднините на баща ми – семействата на брат му и сестра му – ние нямахме други роднини в България. За братовчеди и братовчедки и за сестрите на мама знаехме само от нейните разкази.

През 1913 г., когато сърбите навлязоха в Македония, много българи напуснаха домовете си, минаха границата и Кюстендил се изпълни с бежанци. Нашата къща изведнъж стана шумна и многолюдна. Много роднини, близки и далечни, и съвсем непознати хора търсеха подслон. Тия, за които бяхме слушали толкова много, сега ви виждахме за първи път и им се радвахме. Уморени, изплашени, те разказваха какви страхове са преживяли, какви трудности са изпитали по пътя. Тате, изживял бежанското тегло, беше разтворил широко вратите на къщата си за прокудените. Мама всеки ден месеше хляб и

готвеше, за да ги нахрани. Най-дълго живя у нас един братовчед на мама, на когото ние викахме вуйко Пане. Той беше пълен, имаше някакво страдание, задушаваше се и говореше съвсем пресипнало. В Щип имал содоли-монадена фабрика, бил в работилницата, когато научил, че сърбите идат. Без да се бави, тръгнал с двамата си сина, като натоварил на кон каквото имал под ръка – торби със захар, афион. Гребеше с две ръце от торбите и ни даваше бучки захар, толкова много, колкото никой не ни беше давал дотогава. Той най-много се занимаваше с нас, децата, галеше ни и ни разказваше за своето момиче, останало в Щип при майка си. Той почина в София по-късно при операция на гърлото. Повечето от избягалите не носеха нищо, много трудно преживяваха и не след дълго се завърнаха по домовете си, а други са заселиха в Кюстендил.

Беше в началото на пробива при Добро поле. През града минаваха войници, напуснали фронта. Наричаха ги дезертъори и болшевики. По улиците се стреляше и не се знаеше кой и за какво стреля. До нас достигаха далечни топовни гърмежи. Говореше се, че вражески войски стигали до Деве-баир. Хората бяха тревожни, изплашени. Един ден се пусна слух, че в града ще навлязат вражески войски. Улиците опустяха, всички се бяха изпокрили и очакваха най-лошото. Прибрахме се и ние в къщи. Тате надникна през портата да види какво става, но се върна вътре, тръшна вратата ядосано и я залости отвътре с дърво, както правеше вечер.

– Срам да ги яде! И през турско не сме правили това! – говореше като на себе си той, а по лицето му се четеше възмущение и гняв.

Заинтригувани, аз и сестра ми се покатерихме на сливата. По улицата нямаше жива душа, а на отсрещни-

те две порти се вееха бели знамена. Те бяха на къщите на поп Васил и на поп Иван. В цялата махала само тия двама Божии служители се бяха уплашили за собствената си кожа и се предаваха преди още врагът да е дошъл. И слаба Богу, не дойде!

Аз помня баща си като сериозен, дори строг човек. Не беше словоохотлив. С нас говореше, за да ни възложи някаква работа и ние старателно я извършвахме. Вдаден в мислите си, той беше постоянно зает с грижите за издръжка на седемчленно семейство – храна, дрехи, квартира, образование. Мама вършеше цялата домакинска работа, готвене, пране, чистене, помагаше и на баща ми. В малкото свободно време тъчеше платна за ризи, чаршафи и др. Дрехи и покъщнина имахме само най-необходимите, почти оскъдни, но за храна гледаха да имаме винаги и достатъчно. Нямахме никакви имоти, живеехме под наем и когато ставаше нужда да се местим, баща ми обикаляше да търси подходяща къща. Вечер обсъждаха: „Има широк двор, но къщата не е за нас, усойна е, децата ще се поболят, а другата е наравно с двора и има влага“. Изборът беше труден, а местенето не по-лесно. Мама особено се измъчваше при пренасяне покъщнината и инвентара на баща ми, затова понякога казваше: „Като видя, че някой се пренася, дрехите ми се тресат!“

Баща ми беше ученолюбив, четеше редовно вестници и се интересуваше от развоя на събитията. Той искаше децата му да имат образование, а и ние с интерес и успех напредвахме в училище.

У нас често идваше чичо Трайчо Чолаков, дългогодишен учител в Македония и в България. Той ни подаряваше детски списания „Веселушка“, „Картинна галерия“ и други, а един път донесе два различни буквара, по един за сестра ми и за мен. Растях между по-големите си

брата и сестри и с тоя буквар в ръце аз се научих да чета преди петгодишна възраст. Нямах още 6 години, когато отидох в училище да ме запишат. Към такива избързали като мене учителите се обръщаха с традиционните думи: „Още една година ще ядеш черешки, па тогава ще те запишем“. Един път преглътнах отказа, но когато на другата година ме върнаха пак, прибрах се с рев у дома. Нищо не можеше да ме утеши. Седнах на прага и плаках толкова, че цялото ми лице се поду. В къщи разбраха, че лесно няма да се успокоя. Тате отиде в училището при главния учител Георги Вучков. Той беше учител на сестра ми Цвета – демократичен, с широка душа човек. Имаше чувство за хумор и учениците много го обичаха. Не се караше, ако някой от неговите ученици заведе в клас свое сестриче или братче. Един път и мене ме бяха завели в клас да ме покажат, че знаая да чета. Аз стоях като закована с ококорени очи и слушах всичко с най-голямо внимание. Като ме забеляза, учителят ми каза да прочета няколко реда и ме похвали, но на сестра ми каза: „Друг път не води детето да се измъчва цял час с големите“. Аз стоях с благоговение и по-мъчно ми беше после да дочакам на двора края на часовете, отколкото да седя в клас.

Баща ми успя да убеди учителя господин Вучков и той ме прие за ученичка, като за редовност на документите ме записаха с една година по-голяма.

Когато Кюстендил, не е имал железопътна връзка със София баща ми пренасял с коне яйца, масло, плодове и др. Инж. Хр. Станишев го приел на работа при построяване на железопътната линия, а когато движението по нея започнало, изпращал стоката по влака. Селяните в цялата околия, от които купуваше, както и търговците, на които изпращаше стоката, го познаваха

като извънредно честен и се отнасяха с голямо уважение към него. Но се намериха и такива, които злоупотребиха с неговото доверие.

Веднъж брат ми беше получил от приемчика на стока в София една значителна сума и вместо да я изпрати в Кюстендил по пощата, дал я на един познат пътник да я предаде на баща ми. Този човек беше слабохарактерен и не се застояваше на една работа. Ако спечели с труд малко пари, ще ги разпилее за ненужни неща и пак ще изпадне в нужда. Имаше непрекъснато семейни разправии. Баща ми често му намираше работа и му помагаше в нужда.

Като взел парите от брат ми, събрал се с някакви гуляйджии и проиграл цялата сума на комар. В Кюстендил отишъл с празни ръце и се спотайвал. Когато баща ми научил за случката, много се ядосал – резултатът от неговия непосилен труд беше отишъл на вятъра. Видял виновника да играе пак на карти и кипнал: „Маскара!“ – извикал му, плюл и отминал. Не го даде в съд, остави съвестта сама да го съди. Той знаеше, че парите не могат да се възстановят, но страдеше и от това, че човекът все повече и повече пропадеше. Този нещастник загина в една фабрика при трудова злополука. По-късно семейството му върна на мама една част от парите.

Бяхме три сестри и двама братя – всички учехме. Учението ни се отдаваше лесно, родителите ни виждаха това, но никога не подчертаваха нашия успех, като че това беше нещо обикновено, в реда на нещата. За уроците отделяхме много малко време, а повече помагахме на баща си в работата. Когато пораснехме и имахме повече задължения въвн от къщи, не можехме да бъдем непрекъснато в помощ и баща ми взе за помощник Митко, пъргав и старателен младеж. По-късно той стана при-

емчик на стоката в София и баща ми напълно му се доверяваше. Всяка есен след свършване на сезона Митко идваше при баща ми, теглеха „калема“ да се види кой какво е дал и какво е взел. Есента на 1921 г. баща ми стана угрижен, неспокоен, влиза-излиза из къщи, сумти и нищо не казва. Мама подразбра причината – Митко не се е издължил за много пратки и не идва да уреди сметката. Мина есента, почна зимата. Ясно стана, че трудът на честния човек беше ограбен. И този път той не потърси правото си по съд – смяташе, че между честни хора няма място за съдебни дела.

...

Тази януарски сутрин, мама е станала много рано, за да замеси хляба. Докато се стопли водата, тя плете, седнала до печката. От няколко дни тате не е добре. Седи по цял ден на топло, пие горещ чай, подсмърква, не говори. Изглежда като болен. Ние знаем от мама – съдружникът му още не се е обадил. Тате се тревожи, нощем не спи, излиза от стаята и все е намръщен. Спотайваме се, да не сбъркаме нещо, да не го ядосаме. И тая сутрин мама вижда как той излиза въвн от стаята, но като никога без да заметне дреха на гърба си. След малко се върнал, изплакнал си устатата и плюл върху сандъка, вместо в легена.

– Доне, Доне, какво ти е? – вика тревожна мама и захвърля чорапа.

Ние със сестра ми вече сме будни и не по-малко слисани от нея. Баща ми не отговаряше. Той не ни разбира и не може да говори. Беше получил удар с парализа на говора. Мама се чуди какво да прави. В другата стая лежат още двама болни – голямата ми сестра и единият брат, а другият е въвн от града. Както и при други случаи, тя веднага се сеща за чичо ми.

– Ще отидете да го извикате – ни казва тя.

Запалва газовото фенерче и ние тръгваме. Чичо ми живее на другия край на града. Тъмно е. Тук-там едва блещукат газови фенери. Градът е дълбоко заспал. Ние вървим по средата на улицата и страхливо се оглеждаме. Стъпките ни кърпят по калдъръма. Къщата на чичо ми е дълбоко в двора. Ние удряме портата с юмруци, зъзнем на студа и никой не ни чува. Напразно сме дошли ... Но ние продължаваме да тропаме. Най-после някой се обажда отвътре. Чул ни е прислужникът чичо Сане, който живееше в стаичката към улицата. Събудихме чичо. Той се вълнува, не издава тревогата си, а на нас – ни се струва, че много бавно се облича и излишно се помайва.

– Вървете си вие в къщи, а като се съмне, ще търся лекар – казва чичо и ние отново тръгваме по глухите улици.

С лекари от града, професор от София, с лекарства и много, много грижи привдигнахме болния. Бавно, но почти напълно се възстанови и говорът му. Но последните от болестта и преживените тревоги не изчезнаха напълно. Ударът беше начало на тежката сърдечна болест, която по-късно го покоси. Той почина на 15 април 1931 г. на 63 години. Македонската емиграция и гражданството отдадоха последна почит на скромния, честен и заслужил човек.

Тодор Станков, верният сподвижник на Гоце Делчев, поднесе венец с надпис:

НА МУЦИЙ СЦЕВОЛА!¹⁰

¹⁰ Гай Муций Сцевола – легендарен римски герой.

ПРИЛОЖЕНИЯ

*в. Македония, бр. 1350 от 21 април 1931 г. стр. 4
+ Доне Тошев Стоянов*

На 15 т.м. в Кюстендил след продължително и тежко боледуване, се помина Доне Тошев Стоянов, 63-годишен, родом от с. Ергелия, Щипско.

Доне Тошев бе един от най-верните и приближени хора на апостолите на македонската освободителна борба, Гоце Делчев и Даме Груев. Той е първият куриер на Централния комитет на ВМРО, който имал своето седалище почти цяла година в Щип. Доне бе един от най-смелите и твърди хора на Гоце и Даме.

Поради големите добродетели, които имаше дядо Доне Тошев като борец и човек, вестта за смъртта на този многозаслужил син на Македония биде посрещната със скръб от емиграцията и кюстендилското гражданство, сред което покойният си беше създал голямо влияние и се ползваше с името на много добър, честен, трудолюбив и услужлив човек. Множеството почитатели – учители, съдии, адвокати, офицери и пр., които придружиха тленните останки на свидния покойник, беше израз на всеобщата почит, която емиграцията и гражданството хранеха към дядо Доне. Това се подчерта и от многото некролози, които бяха издадени, за многозаслужилия ратник за свободата на Македония.

Опелото на покойника се извърши в черквата от Негово Високопреосвещенство епископ Иларион Нишавски в съслужение от десетина свещеници. В черква-

та председателят на македонското братство г. Хр. Зографов говори за личността и делото на дядо Доне. Между другото г. Зографов каза:

– „Изпращайки днес тленните останки на покойника дядо Доне нека си спомним неговия живот, неговото безшумно, но героично и трудно дело, което той твореше. Ние го познаваме тук скромно, тих, не казал лоша дума никому.

Кой е Доне Тошев? Преди 35 години той беше един от най-смелите и най-съвестните служители на ВМРО; един от най-близките сътрудници на Гоце Делчев и Даме Груев, които в Шип създадоха най-жизнеспособното революционно огнище, най-здравата организация – люлката на македонския революционен дух. Там между първите, които повярваха в свещената проповед на Гоцета и Дамета и поеха пътя на страшния риск, беше Доне Тошев. Той не беше само член на ВМРО, той беше в истинския смисъл довереното лице на ВМРО. Той беше натоварен с най-трудните и смели задачи. Като кираджия той е живата връзка между всички местни революционни организации, които същевременно снабдява с оръжие.

Един път, натоварен лично от Гоце, пренася бомби и динамит от Шип за Битоля, скрити в товари с ориз. На влизане в Битоля, на 3 април 1896 г., точно преди 35 години, турците откриват взривните материали и дядо Доне бива заловен. Това е първият знак за Турция, че се готви страшен бунт срещу турската империя. Турците страшно разгневени, замерват го с камъни, подлагат го на най-жестоки нечовешки изтезания, за да го заставят да разкрие организационните тайни, но дядо Доне със стоицизма на първите християни понася всички страдания. Останал верен на клетвата, дядо Доне чрез своята твърдост и отрицания проявява най-голямата револю-

ционна добродетел – тайната и не издаде нищо. Осъден на затвор, дядо Доне се връща в Щип амнистиран, когато революционната организация силно разраства и проявява буен живот. Заради активното му участие турците постоянно го дебнат. Поради това дядо Доне се вижда принуден да бяга в България, където се отдава на мирен труд. Но и тук подпомага делото на Македония. С упорит, но честен труд той отглежда семейството си и го възпитава в духа на македонските борби.¹¹

Бог да прости дядо Доне! Вечна му память!

През целия път до гроба бе носен на ръце. Дядо Доне е баща на видния македонски общественик, няколко годишния председател на братствените конгреси г. Панчо Тошев.

17 април 1931 г. Кюстендил
в. Македония, 21.4. 31 стр. 4

Ст. Георгиев

¹¹ Панчо Тошев (1894 – 1942) юрист, деец на ВМРО.
Крум Тошев (1899 – 1965) ВиК техник, активист на Мак. младежки съюз, репресиран след 9.09.1944.

Цвета Тошева-Иванова (1902 – 1985) – учителка, активистка на Мак. Женски съюз.

Надежда Тошева-Лугова (1906 – 1953) – учителка.

Елена Тошева-Рашенова (1908 – 1986) – учителка.

Един спомен за Доне Тошев

На 19 април 1896 г. след великденските празници бях в Прилеп на гости. Намерихме се там с организационния куриер Доне Тошев, който ми съобщи, че носи 5 – 6 бомби за Битоля, поставени в товари с ориз. На другия ден 20 април той замина. При влизането му в Битоля колджиите при черквата „Св. Неделя“ край града претърсват чувалите с ориз и търсейки контрабанден тютюн, се натъкват на бомбите. Доне хуква да бяга, но бива заловен и с двата товара ориз и бомбите бива откаран в участъка.

При първия разпит той казва, че чувалите с ориз му дал някой си евреин от Щип с поръка да ги предаде на друг евреин в Битоля без да знае какво има в тях. При следващите разпити, въпреки жестокия побой, повторил пак същото. Вечерта го затварят в „долап“ (стаичка едвам да побере един човек), без да му дадат хляб, нито даже една чаша вода.

Известният революционер от Прилеп Йордан Гавазов, който по това време беше в затвора, като научил за станалото още първата вечер през една дупка пита Доне-та кога и какво са му заловили. И пред Гавазова обаче той повторил същото, което казал пред турците. Гавазов му дава хляб, вода и тютюн и настоява пред него да пази тайната. Между това турците мислят, че Доне умира от глад.

Като научава брат ми Петър, че куриерът заловен с бомбите е Доне, който всеки 15 дена дохождаше в Битоля и в ориза носеше от щипския революционен комитет революционни вестници, револвери и пр., разчиства магазина и къщата ни, заприличали на същински арсенал, и същевременно ми съобщава в Прилеп за станало-

то. На другия ден, 21 април, полицията обискира нашия магазин и в къщи, но не намира нищо.

Научил за станалото, аз отидох при П.п. Арсов, главен учител и ръководител на прилепския комитет и му разказвам всичко, а П.п. Арсов вместо да се стресне, почна да се смее. На масата му намирам писмо от Делчев, който му пише, че с Доне му праща разни неща. Изпокрихме всичко подозрително, мен ме тръпки побиват, а Попарсов стои невъзмутим. Към обед същия ден почнах малко по-малко да се окуражавам и аз при мисълта, че щом като досега не са ме арестували, Доне не е предал нищо. Точно на обед пристига втори куриер от Битоля и ми носи едно писмо от Доне, в което пише: „По-скоро ще умра, отколкото да ви издам“. Йордан Гавазов бе го накарал да ми пише това писъмце.

Излизам към чаршията, отивам в кафенето и навсякъде разговорът е за Доне. Слоохотливи хора бяха почнали да пускат какви ли не измислици. Бомбите били нагласени така: едната да унищожи казармата, другата правителствения дом и третата – турската махала. За Доне разправяха, и вярно беше, че бил толкова измъчван, че меса му капели от тялото, но пак нищо не издал и го величаеха. Действително Доне със своята твърдост, окуражаван и от Йордан Гавазов, спаси не само Битолския и Щипския райони от катастрофа, но и окуражи всички посветени на делото. Противниците на комитета и непосветените видяха, че това не е някаква детинщина, а сериозна работа. А тогава комитетите в Битоля, Прилеп, Ресен, Охрид надали имахме по 7 – 8 души посветени в тайните на Организацията, но след случката с Доне и неговата рядка твърдост и преданост, членовете на комитетите се удвоиха и утроиха и не само в Битоля, но и в другите градове.

Бог да прости дядо Доне, един от първите мъченици и герои на революционна Македония!

Гр. Ст. Попев

НЕКРОЛОГ
с дата 16.04.31
от д-во Илинден, Кюстендил.

Малцина в Кюстендил знаят, че тихия и незлобив дядо Доне, който живееше в мир с всички, е същия оня самоотвержен борец за свободата на Македония – един от най-доверените лица на Гоце Делчев и Даме Груев в Брегалнишкия край, когото пращаха с най-деликатни мисии на разните революционни околии на борческа Македония. Малцина са тези от Кюстендилските граждани, които знаят, че дядо Доне е този пратеник, който има нещастieto на път за Битоля, карайки скрито оръжие, да попадне в ръцете на турците. Подхвърлен на страшни мъчения той устоя и със своята твърдост запази революционната тайна. Саможертвата на дядо Доне спаси зараждащата се македонска революция от голям удар. За стоически понесените от него мъчения пише и народният поет Яворов

Стенографирани спомени на Доне Стоянов (Тошев)

През 1895 г. на няколко пъти докарвах от Винаца пушки, вестници, револвери и др. на учителя Чакъров¹² (от гр. Велес). Чакъров от Винаца избяга в България и се върна обратно нелегален. Заведох го в Щип.

В Битоля и Прилеп ходих няколко пъти при Пере Тошев, директор в Битоля, а в Крушево отивах два пъти, за да нося писма, вестници и револвери.

През 1896 г. почнах да ходя по-често в Битоля – на всеки 15 дни. Отначало отивах до село Кукуручино, но после бе наредено да ходя направо до Битоля.

Когато ме заловиха тръгнах за Битоля с два товара ориз и в ориза 10 бомби, четвъртити, празни, 10 револвера малки, динамитови патрони и вестници. Всичко това ми се даде в Щип. Носех още 50 ока восък, 50 ока бадеми. Всичко карах три коня. От Щип ми се даде и писмо до един евреин в Битоля.

За Битоля тръгнах на 3 април ст.стил 1896 г. Вечерта бях в Кавадарци, на 4 април в Прилеп. На 5 април събота в Прилеп беше пазар. Престоях на пазара.

В неделя на 6 април пристигнах в Битоля. Към черквата Св. Неделя ме спряха колджиите. Първият кон върви напред – на сто метра от другите два коня, при които съм аз. Когато ме спряха и ме заговориха, аз им отговорих на турски език. Не можах да ме познаят, че съм българин, но ме арестуваха. Водиха ме цели два часа

¹² Александър Чакъров, деец на Върховният комитет.

из града. Не знаят къде да разтоварят конете. Колджиите бяха 5 души. Най-сетне спряха в Белидието (общината). Там имаше десет души войници-караул. В общината имаше един майстор мияк – Веле от село Смилево. Запознахме се – беше осъден на 5 години, понеже говорил на турски език, а войниците не знаят турски, понеже бяха арнаути.

В два часа по турско време дойдоха трима полицаи и ме запитаха от къде съм роден, какъв миллет съм и пр. Казах им, че съм от Щип и че съм българин. Като разбраха, че съм българин, рипнаха и като казаха: „гяур!“ – забиха ме. Не зная колко са ме били, паднал съм в несвест, лежал съм 4 часа. С вода ме свестиха – целият бях измокрен. Още колджиите намериха писмото. Аз успях да го скъсам и глътнах половината. По това, което взеха, разбраха, че е адресирано до Аврам Моисов – Битоля.

Скроих следния план: оризът е купен от Винаца, търговецът е Скопянец, от каква вяра – не зная. При разпита обясних, че търговецът ми е казал: „Момче, можеш ли да си кираджия, за да ти дам тая стока за Битоля?“ Казах, че мога и пазарихме кирията от Винаца до Битоля – за двата товара ориз по 4 бели меджидии. Аз не зная що има в товара, понеже съм кираджия.

На другия ден пред обед ме изведоха при валията на горния етаж. Полицаят каза, че снощи един кираджия е донесъл стока, но това е нещо лошо – един товар турбии. Една да се запали, цяла Битоля ще изгори. Валията ме пита: „Какъв миллет си“? Отговорих му: бугар.

– А, бугар, гяурдур!

Тогава валията ме хвана и се опита да ме хвърли надолу, но полицаят ме прихвана. Свалиха ме долу. Цели три месеца ме разследваха, повече нощно време.

Молиха ме с пари – давах ми двеста лири, предлагаша да съм комисар и други служби, да съм при тях на работата и още що не. А аз каквото си зная, това говоря. Биха ме много. Шест месеца ме държаха под долапо – като зимен прозорец, в кал и вода до колене, широк един метър, висок 1.50. Лежах една година до делото и още 6 месеца по делото.

Трите коня ми взеха още в беледието. Взеха ми 25 лири от ориза, който продадох в Прилеп. 20 лири от восъка, 12 лири чинеха бадемите. Два товара ориз и 8 лири пари, всичко пари 65 лири.

Осъдиха ме на 101 години затвор в пранги. В затвора се запознах с Йордан Гавазов, Ст. Лазов¹³ и седем негови другари. Там се бихме срещу Мицко – сърбомански войвода¹⁴. При борбата на Мицко забихме четири ножа. Поради това наново ме турнаха още три месеца в долап.

През 1897 г. на 20 октомври стар стил, амнистираха ни десет души от Битоля, поради Гръцко-турската война. Ако не беше войната, щяха да ме пратят на Диар-бекир. Най-много настояха за мене Димитър Лимончев и консултът в Битоля¹⁵. Лимончев беше секретар в консулството. Консултът се интересуваше за мене и всеки месец ми пращаше по 3 – 4 лири.

На 23 октомври ст.ст. 1897 г. през нощта излязох от затвора. Заедно с мене излезе от затвора и Стоян Митрев.

Когато ме заловиха в града, Организацията наредила до Пешкови¹⁶ от Битоля да ме убият, за да не издам някоя тайна. Също така и в затвора Гавазов се опасявал да не издам нещо и влязъл в споразумение с някой арнаутин да ме убият. После, като разбрал, че не съм издал нищо, отменил убийството.

¹³ Стоян Лазов от Прилеп, деец на ВМОРО.

¹⁴ Мицко Кръстич от с. Латово.

¹⁵ Никола Стойчев – с ранг „търговски агент“.

¹⁶ Братя Георги, Никола и Харалампи, родени в Прилеп.

За автора и книгата

Елена Андонова Тошева-Рашенова (1908 – 1986) е най-младата от децата на Доне и Катерина Тошеви. Родена е в Кюстендил, където завършва гимназия. Завършва Софийския университет, специалност математика. Работи в София като учителка по математика и редактор на учебници. Омъжена за Стефан Рашенов – юрист и преводач, като от брака имат един син Радослав – физик.

Тези спомени и свидетелства са написани през 1968 година с известно съдействие от сестра ѝ Цвета (1902 – 1985) и Анка (1935 – 1986) – дъщеря на Цвета, отново посетила тогава местата на тия събития в Щип, Битоля и другаде в Македония. Редакцията тогава е от критика Георги Константинов (1902 – 1970). Не се стига до издаване.

Настоящото издание стана благодарение на спомоществувателството на: ст. н. с. Магдалина Станчева и Вихра Томова, Ралица Грозданова, Диляна Грозданова – внучки на Панчо Тошев.

Дизайнер на корицата е Георги Тасев – внук на Крум Тошев.

Настоящата редакция е на Васил Младенов, внук на Цвета Антонова, съхранила оригинала на ръкописа и повечето от публикуваните снимки. Изданието стана факт и със съдействието и моралната подкрепа на д-р Ангел Джонев, Катя Горовска и Румен Начев – ИТ специалист.

Андон Стоянов (Доне Тошев) или Щипянчето
(20.06.1867 – 15.04.1931). Кюстендил, 1900

Щип, началото на XX в.

*Учредителният събор на Българската Екзархия. Иконом
поп Апостол от Щип е първият седнал отляво. Цариград,
24.07.1871*

*Основите на къщата и яхъра на Доне Тошев
в махала Тузлия. Щип, 2015*

*Прави отляво надясно: Марко Секулички, Гоце Делчев,
Михаил Герджиков, Тодор Станков, Петко Пенчев.
Седнала: баба Дона Ковачева. Кюстендил, 1902*

Храм „Св. Неделя“, Битоля, началото на XX в.

*Йордан Гавазов.
Кюстендил, 1898*

*Дончо Щипянчето.
Кюстендил, 1898*

*Дона Ковачева-Комуната, Кюстендилската Баба Тонка,
с внука си Йордан Василев. Кюстендил, 1918*

Втори конгрес на Скопски революционен окръг. Седнали отляво надясно: първи ред: Дончо Щипянчето, Мише Развигоров, Даме Груев, Ефрем Чучков, Атанас Бабата. Втори ред: Славчо Абазов (трети), Марко Секулички (четвърти). Осогово, 1905

Прави: Надежда, Крум, Цвета Тошеви, седнали: Катерина и Доне Тошеви, пред тях – Елена. Кюстендил, 1915

Доне Тошев. Кюстендил, 1930

Катерина Тошева, по баща поп Апостолова (1.09.1864 – 24.10.1958).

София, 1934

Съдържание на актовете	Забълвача
<p align="center">Актъ за раждане</p> <p align="center">на <u>Цветанка Цвета</u></p> <p>На хлязо доверителни и висура година, вбоще мздури денъ на чао оуа, со съставъ законопавнъ актъ за раждането на отъ родъ роденъ е на денъ на мзоще на мзоще въ година на където е законно вбоще Родително о законно вбоще по пародности по внастие на възраст годинъ, роденъ отъ оубица отъ постоано въстопанствено въ оубица и на по въра по пародности по внастие на възраст годинъ, роденъ отъ оубица отъ постоано въстопанствено въ оубица Законното о изправно отъ въ присащането на оубителитъ на въра по защито отъ и по въра по защито на възраст година, внастие отъ Несомнителъ актъ, съдъ като се прочете на присащанството, на удостоверено на лично гирьнаказане, пооща се отъ всички въ.</p> <p>Облнчалъ: Свидѣтели:</p>	<p>Мимо</p> <p align="right">ПОДАРИ С ОРИГИНАЛЪ ОУКОЮ ВОИНЪ ДЪ</p>

Акт за раждане на Цветанка (Цвета) Донева, подписал: Д. Тошев, баща. Кюстендил, 1902

Цвета (седнала)
със съпругите
на братя
си Райничка
и Виктория
като членки на
Македонското
женско дружество
„Мара Бунева“.
Кюстендил, 1931

Панчо Тошев (най-отпред) като депутат от Макед.
парламент. група и пълномощник на ЦК на ВМРО за
Пиринска Македония. Врџх Вихрен, Пирин, 1932

Елена (вляво) и Цвета Тошеви. Врѣх Руен, Осогово. 1932

Домът на Доне и Катерина Тошеви. Кюстендил. 2013

Семейството на Дончо Щипянчето: долу – Антон Крумов, Анка Георгиева, Катерина (съпруга на Доне) с внука Радослав Стефанов, Йорданка Крумова, Георги (съпруг на Цвета). Над тях: Катерина Панчова, Надежда (дъщеря на Доне). Трети ред: Райничка (съпруга на Панчо), Владка Панчова, Цвета (дъщеря на Доне) със сина си Симчо. Четвърти ред: Стефан (съпруг на Елена), Панчо (син на Доне), Виктория (съпруга на Крум). Най-отзад: Елена и Крум – дъщеря и син на Доне и Катерина Тошеви. Кюстендил. 1940

*На стария паметник на Тодор Александров. Елена (вляво)
със сина си Радослав и сестра ѝ Цвета с децата си.
Кюстендил, 24 май 1941.*

Елена Тошева-Рашенова

Шитарствата на една волна душа

ДОНЧО ЦИПЯНЧЕТО

Куриерът на Гоце и Даме

Корица: *Георги Тасев*

Редактор: *Васил Младенов*

Формат 60x90/16

Печатни коли 5,25

FABER – (062) 600 650

В. Търново 5000, п.к. 241

www.faber-bg.com